ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

* * *	Վերանորոգ շնչառութեամբ
Պ. ՍՆԱՊԵԱՆ	Պղտոր ջուրեր
Գ. ՊԸԼՏԵԱՆ	Վայրեր
Մ. ԻՇԽԱՆ	Սպասում
Յ. ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ	Պրիսմակ
Է. ԻՈՆԵՍԿՕ	Դասը
Պ. ՀԵՐԵԱՆ	Հրաւէր մեծերուն
» »	Դուք գիտէ՞ք, աչքեր
» »	Խորքին շարժումը
» »	Սրբացած դողեր
» »	Ալլահին բեռը
» »	Հրամէ տար
» »	Գրեթէ...
Ն. ՏԷՐ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ	Քաղաքը
» » »	Վայրկեանը
* * *	Մեծերուն մեծ կիրքին օրինակով
Լ. ՄԿՐՏՉԵԱՆ	Փիլիսոփայական մտքի վիճակը Խորհրդային Հայաստանում
Ս. Կ.	«...Եւ շեշտը իւրաքանչիւր տառին վրայ»
Ք. Ճ.	Ր. Սէքեանի «Cahier noir»ը
Յ. Մ.	Վ. Հանեանի «*Հալչող արծաթներ*»ը
Վ. Ն.	Ե. Հայրապետեանի «*Անմահների երթը*»

Բաղին

ԺԵ. — ԺԶ. ՏԱՐԻ

ԹԻՒ 1

ՅՈՒՆՈՒԱՐ 1977

ՎԵՐՍԿՍԵԼԷ ԱՌԱՋ

Ինը ամիս տեւող բախումներէն ետք, ընթացիկ տարուան երկրորդ կիսուն կողմերը վար դրին իրենց զէնքերը եւ տագնապին խաղաքական լուծում մը տալու աշխատանքին ձեռնարկեցին ամէնքը:

Այդ հանգրուանին խանդուեցան պատնէշները, բացուեցան ճամբաները եւ ստեղծուած լաւատեսութեան ընդհանուր մթնոլորտին մէջ մարդիկ վերսկսան իրենց գործին:

Անոնց հետ ե՛ւ «*Բաղին*»ի խմբագրութիւնը, որ իր աշխատակիցներուն ու տպարանի անձնակազմին աշխուժ գործակցութեամբ՝ Յունուար 20ին սկսած ու մինչեւ Մարտ տաս տեւած «զինադադարին», 1975 տարեշրջանի յետնեալ թիւերը ընթերցողին փութացնելէ ետք, յաջողեցաւ աւարտել նաեւ 1976ի առաջին երկու համարները, բայց Մարտի թիւին ձեռագիրները հազիւ տպարան յանձնած՝ պատահեցաւ չնախատեսուած դէպք մը, զօրավար Ահտապի զինուորական հարուածի փորձը, որմէ ետք լիբանանեան տագնապը առաւել եւս սաստկացաւ ու տեւեց տաս երկար ամիս, ընդհատելով անցնող յիսուն օրերուն թափ առած համաքեա՛ քոյոր ձեռնարկները:

Լիբանանի մէջ կեանքը սկսաւ իր բնականոն հունին մէջ մտնել արաբական խաղաղարար ուժերուն երեւումին հետ եւ այսօր, 1977ի սեմին, արդէն ձեռնտու են աշխատանքի պայմանները՝ իրենց բոլոր երեսներով:

Աւելորդ է ըսել, որ «*Բաղին*»ի պատասխանատու մարմինը, ինչպէս նաեւ խմբագրութիւնը, միշտ լաւատես տագնապին բարւոք լուծման՝ անձկութեամբ կը սպասէին այս պահուն, որպէսզի լոյս ընծայեն այս հանդէսը, որ վերջին տասնըվինգամեակին ամէնէն ուժեղ ներկայացուցչական բեմերէն մէկը եղաւ Սփիւռքի գրականութեան, ժամադրավայրը՝ գրեթէ բոլոր գրողներուն, քաջալերը՝ երիտասարդ ուժերուն, եւ շունչ մը՝ մեր տարագիր բազմութիւններուն:

Վերսկսելու այս ուրախ լուրին հետ կը կարծենք, որ ընթերցողին երկրորդ ուրախ լուր մը հաղորդած կ'ըլլանք, երբ ըսենք, թէ մեկնելով «*Բաղին*»ի վստահած դերէն, տագնապին ամէնէն սուր շրջաններո՛ւն անգամ խմբագրութիւնս ուղղակի կապերով մասնաւոր գրութիւններ ապահովեց լիբանահայ տարեց թէ երիտասարդ գրողներէն, ինչպէս նաեւ Դամասկոսի եւ Կիպրոսի վրայով կապ պահեց արտասահմանի իր աշխատակիցներուն հետ, որոնք այս ամսագիրը կանգուն պահելու համար առնուած վճռական որոշումէն խանդավառ՝ հետաքրքրական ու արժէքաւոր գրութիւններ փութացուցին մեզի:

Լիայոյս, որ խաղաղութիւնը տեւական պիտի ըլլայ այս անգամ, վստահ՝ մեր աշխատակիցներու կորովին ու նաեւ ծանօթ «*Բաղին*»ը վերստին տեսնելու ընթերցող հասարակութեան բաղձանքներուն, կը վերսկսինք անոր հրատարակութեան, փայփայելով ա՛յն յոյսը, որ փոխադարձ պարտքի գիտակցութեամբ եւ գործակցութեան բուխ ոգիով պիտի կարենանք միշտ վառ պահել գրականութեան այս ճրագը՝ իբրեւ գիր ու դալամի միշտ հաւատարիմ մնացած մեր ժողովուրդին կենսունակութեան բաբախուն նշաններէն մէկը:

Ընթերցողը 1976 թուակիր «*Բաղին*» պիտի չստանայ եւ որպէսզի շփոթ չառաջանայ մտքերուն մէջ, 1977ի համարները առանձին-առանձին թիւեր հաշուելով հանդերձ, պիտի կրեն զոյգ տարեթիւեր (ԺԵ.–ԺԶ. թիւ 1, եւայլն), բացի, անշուշտ, աւարտած առաջին երկու թիւերէն:

«*Բաղին*» լոյս պիտի տեսնէ կանոնաւորաբար եւ բաժանորդներուն պիտի ներկայացուի ամսէ ամիս:

«ԲԱՂԻՆ»

Բարեկամ

ԱՄՍԱԳԻՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

ԺԵ. ՏԱՐԻ, ԹԻՒ 1 ՅՈՒՆՈՒԱՐ 1976 ՊԷՅՐՈՒԹ

ՎԵՐԱՆՈՐՈԳ ՇՆՉԱՌՈՒԹԵԱՄԲ

Յունուարի կէսերուն Լիբանանի եղբայրասպան կռիւնե-րուն մասնակից կողմերը վար դրին զէնքերը եւ մտան իրարու ձեռք երկարելով քանդուածը վերականգնելու փուլին մէջ։

Ինչպէս ծանօթ է, մենք՝ իրրեւ հաւաքականութիւն, զէն-քով ոեւէ մէկուն հետ չեղանք, ու հիմա ամէնուն հետ ենք, երբ ամէնքը կը հետապնդեն այս հայրենիքին իր նախկին գիմագիծը վերադարձնելու համընդհանուր երազ մը։

Անհրաժեշտ է անմիջապէս ու արագ հաստատում մը ընել հոս այն մասին, որ մեր ժողովուրդը ո՛չ հայրենիքի խորագոյն ղգացողութենէն ղուրկ ամբոխ է, ո՛չ զէնք դործածելու անընդու-նակ գումար, ո՛չ ալ արեան հարկ տալու պարտականութիւննե-րէն երկնչող վատարիներու թիւ, ընդհակառակն, հայոց ամբողջ անցեալը, ողջ մեր պատմութիւնը հայրենասիրութեան, հայրե-նական սրբութիւնները զէնքով պաշտպանելու եւ անոնց համար պատարագեալ բաշխուած արեան հարկի արձանագրութիւն է, ա-ռաւել՝ ոգորում ազատութեան ի խնդիր, մեր՝ թէ մեզ հիւրըն-կալող երկինքներուն տակ, հոն՝ ուր եղած ենք ու թշնամի մը ուրուացած է սահմաններուն վրայ։

Եբր թշնամի մը եղած է։

Մամուլին մէջ բազմիցս բացատրուեցաւ ու բացայայտ է այլեւս, որ Լիբանանի սահմաններէն ներս պայթած կռիւը թշ-նամիի մը դէմ մղուած կռիւ չէր, էապէս երկու եղբայր հատ-ուածներու միջեւ էր կռիւը, եւ մենք՝ միւս լիբանանցիներս, չէինք կրնար, հայրենասիրութեան մեր ըմբռնումը, մարդ-կայնական խղճմտանքը թոյլ չէին տար, որ մէկուն կողքին

ըլլանք ընդդէմ միւսին։ Աւելի թիւով մարդ մեռցնողը աւելի հարազատ լիբանանցի չէր կրնար ըլլալ մեր հասկացողութեամբ ու չեղաւ իրականութեան մէջ, քան աւելի թիւով զոհ տուող կողմը, եւ Լիբանանին իրապէս ծառայած կ'ըլլար ա՛ն՝ որ հնարաւոր բոլոր միջոցներով կը ջանար նպաստել տարակարծիք կողմերուն մերձեցումին, հարցերը հաշտարար մթնոլորտի մը մէջ լուծելու եղրայրութեան։

Այս էր մեր ճշմարտութիւնը։

Խորունկ պատճառը հայութեան որդեդրած կեցուածքին, որ առերեւոյթ կրաւորականութեան տպաւորութիւնը կը ձդէ, բայց կրաւորականութիւնը չէ, որովհետեւ կրաւորականը մակաբոյծ դոյութիւնն է, բոլոր պատեհութիւններէն օգտուող եւ պատասխանատուութիւններու առջեւ ուս թօթուող քաղքենին, ա՛յն լը-պըրծուն տարրը, որ հոս է այսօր, հոն է վաղը, այս է հիմա, ան է քիչ ետք, յամենայնի պատեհապաշտը, մինչդեռ Լիբանանի մէջ ստեղծուած իննամսեայ խառնաշփոթութիւններէն ու համատարած ու սանձարձակ անիշխանութենէն ետք մեր ժողովուրդը ներկայ է նորէն, ու պատրաստ՝ իր մտքին, մկաններուն, նախաձեռնող ոգիին ու մշակութային ընդունակութեանց բոլոր շնորհները անսակարկ ընծայելու այս վիրաւոր, այլ սիրելի երկրին։

Տաղնապին առաջին օրէն սկսեալ ու մինչեւ վերջ ան կառչած մնաց ծառայութեան այս ձեւին եւ, հակառակ հարցերը զինու զօրութեամբ լուծելու ելած աջին ու ձախին թաքուն բաղձանքներուն՝ իր ուժերը խոստացաւ տրամադրել միմիայն այս մարդերուն վրայ, — խաղաղ համակեցութեան ամրապնդումին, հայրենիքին դերիշխանութեան օգտին, ընկերային արդարութեան, տնտեսական վերելքին, ընդհանուր ծաղկման։

Անոնք, որ անցնող ինը ամիսներու փոթորկոտ ջուրերուն վրայ մեր նաւը առաջնորդեցին, մասնակցութեան վերոյիշեալ խոստումներով քաղաքական ճարպիկութիւններ ի դործ չէին դրներ, այլ կը ներկայացնէին հայ ժողովուրդի խառնուածքային դիծերէն քանի մը հատը՝ տարբեր համոզում ու մշակութային ենթահող ունեցողներուն հետ հաշտ ապրելու անոը դարաւոր ընդունակութիւնը, անապատները ծաղիկով ու կեանքով լիացնելու ընազդը, քաղաքներ ու քաղաքամասեր ստեղծելու առհաւական անհանդստութիւնը, ինչպէս նաեւ մշակութային, արհեստագիտական ու առեւտրական լայն պողոտաներուն վրայ ի հնուց անտի ցուցաբերած բաղմապիսի ու բազմաբեղուն ձեռներէցութիւնները, կրկնելով ու պնդելով շարունակ, որ այդ բարեմասնութիւններուն ակօսներով պատրաստ է կատարել ամէն զոհողութիւն։

Կռիւներուն ու արիւնահեղութեանց դէմ մեր լուռ պայքարէն ետք, երկիրը վերակառուցանելու հեռանկարով շղթայազերծուած այս նոր յարձակողականին մէջ, մեր ժողովուրդը, ինչպէս ըսինք, ինչպէս խոստացած էր ու ինչպէս սպասելի էր՝ կը դանուի առաջին գիծերուն վրայ եւ կը մերժէ խնայել որեւէ ուժ, սակարկել որեւէ զոհաբերութիւն։

Արտաքին կողմէն եկած հիւանդադին տրտունջները, ինչ-

պէս նաեւ ներքին ճակատի վրայ սակաւաթիւ անձերու վհատ ու վեհերոտ տրամադրութիւնները որեւէ նշանակութիւն չունին, չեն կրնար ունենալ կորսուած ժամանակը վերանուաճելու եւ բացուած վէրքերը արագօրէն դարմանելու նշանաբանով թափ առած այս գործին մէջ, որովհետեւ նման արիւնոտ գէպքերու վաղորդայնին, գրգռութեանց ու թուլամորթութեան ասպետները՝ անշունչ գառնալէ առաջ անգործ չեն մնացած բնաւ, չմնացին եւ այս անգամ, այլ նման մարդոց գոյութիւնը չի կրնար հաշուի առնել հաւաքականութիւն մը, երբ ակամայ ընդհատուած իր լինելութիւնը շարունակելու անյետաձգելի հրամայականի մը առջեւ կը զգայ ինքզինք։

Այդ հրամայականին առջեւ կը գտնուինք հիմա։

Գործի մէջ։

Պարտքերով աւելի ծանրաբեռն։

Վերականգնումի այս բուռն զգացումին մէջ, գիտենք, վրիպած գնդակներու հարազատներ զոհ տուած կամ յանկարծօրէն իրենք զիրենք տարիներու տքնաջան աշխատանքներու գին իրենց ինչքերուն մոխրակոյտին առջեւ գտած մեր հայրենակիցներէն ոմանց կսկիծը խոր է եւ գիւրին պիտի չըլլայ իրենց այս հսկայ տենդին շուտափոյթ մասնակցիլ, գիտենք, մեր սրտին քար գրած չենք գրեր այս տողերը, զոհերուն ու կորուստներուն համար ցաւակից ենք խորապէս, մնաց որ, առաւել կամ նուազ չափով ցաւ ունեցանք ամէնքս ալ, մեծ ու պզտիկ կորուստները՝ ամէնքս ալ, մղձաւանջային պահեր՝ ամէնքս ալ, անորոշութեան զգացում՝ ամէնքս ալ, բայց ցաւակիր ու ցաւակից ամէնքս ալ պիտի գիտնանք նաեւ, որ ժառանգորդներն ենք այն ազգին, որ խորշակաբեր փորձութիւններու ընդարձակ պաամութիւն մը ունի իր ետին եւ փորձութիւնները յաղթահաբած ըլլալու հպարտ աւանդութիւն մը նոյն ատեն, որուն չենք կրնար գաւաճանել, որովհետեւ վերապրիլը նախախնամական պայման է մեզի համար, ու ներքին թելագրանքներով կազմուած պայմաններ են ապրած ըլլալու իրողութիւնը հաստատող միւս նշանները, — կառուցելու կիրքը, արդիւնաւորելու տենդը, արարչագործելու անհանգստութիւնը։

Մերձաւոր թէ հեռաւոր մեր բոլոր գաղութները, անշուշտ, գաղթելով կազմուած են, բայց մեր կամքով չենք գաղթած եւ անպայման ընտրութիւն կատարելով կանգ չենք առած մէկուն կամ միւսին մէջ, սուրը մեր պարանոցներուն զգացող խուճապահար բեկորներ էինք վաթսուն–եօթանասուն տարի առաջ, ու կայք հաստատեցինք հո՛ն՝ ուր փոթորիկը նետեց մեզ։ Կէս դարու փորձառութիւնը սորվեցուց մեզի սակայն, թէ գաղութներէն որո՛նք աւելի նպաստաւոր են հայկական լինելութեան համար։ Սորվեցանք, թէ Լիբանանի եւ մերձակայ գաղութներու մեր ղանգուածները աւելի բախտ ունեցան, ունի՛ն՝ իրենց էութեան հետ ըլլալու, լսելու հայ արիւնին հարազատ կարկաչը իրենց զաւակներուն երակներուն մէջ, քան անդրծովեան եւ ովկիանոսեան ափերուն ինկած հատուածները։ Ընտրութիւն ընելու ազատութիւն ունեցող մարդը պէաք չէ անտես ընէ այս հանգամանքը, ու ընտրութիւն ընելու ազատ մթնոլորտին մէջ կը գտնուինք ամէնքս ալ,

վանզի հարուածը մեզի չէր ուղղուած, աղէտը ուղղակի մեր վրայէն չանցաւ, անցաւ մեր մօտէն, ու ճիշդ չէ, մարդկային չէ, տղամարդկային բնա՛ւ չէ խուճապի մատնուիլ ու մատնել ուրիշը, նահանջական տրամադրութիւններ ցոյց տալ այն պահուն, երբ աղէտը չի կրնար յաւելուածական մտատանջութիւններ ապրիլ եւ այս հայրենիքը պէտք ունի մեզի:

Այդ ճամբաներէն կուտակուած զգացումն էր հաւանաբար, որ մեր ժողովուրդին սիրելի զարձուց ու կրկնել տուաւ բանաստեղծին խօսքը. «Ո՛չ, պիտի չձգենք, որ մեր ցաւին մէջ անարդար ըլլանք Լիբանանի հանդէպ»:

Այսուհանդերձ կը լսենք ասկէ ու կ'իմանանք անկէ, որ ոչ խաւի մը մէջ Լիբանանի հանդէպ անարդար ըլլալու, նոյնիսկ ապերախտ ըլլալու տրամադրութիւն մը կը խմորուի, — գաղթելու հոգեբանութիւնը: Մենք չենք հաւատար, որ այդ զգացումը դուրս կու գայ զանցառելի փոքրամասնութեան մը շրջանակէն եւ վարակիչ ու մտահոգիչ համեմատութիւններու կը հասնի, որովհետեւ խորապէս համոզուած ենք, որ հայ մարդը բնախօսական կենդանի մը չէ, որ պարզ մսուր մը նկատած ըլլայ ամբողջ յիսուն տարի զինք մայրաբար փայփայած այս հայրենիքը, հայ մարդուն վարիչ ուժը տղամարդկային արժանիքն է, որ երկրի մը ընծայած լայն հնարաւորութիւններէն չ'օգտուիր միայն, այլ նեղ օրերուն որդիաբար իր ծառայութիւնը կը բերէ անոր:

Ընթերցողները կարդացին եւ ուշիմները մինչեւ օրս կը յիշեն «Մուհարրէր» օրաթերթին մէջ Յունուարի վերջին օրերուն ստորագրած Ղալի Շուքրիի «Արաբներուն լիբանանացումը եւ Լիբանանի արաբացումը» անուն յօդուածը, ուր Լիբանանի վերակառուցման գործին մասնակցելու կոչ ուղղելէ ետք արաբական համայն աշխարհին, յօդուածագիրը կ'եզրակացնէր.

«Այսպէսով կարելի կ'ըլլայ հատուցանել Լիբանանի հանդէպ պարտքը, որովհետեւ ընդունելի չէ, որ վայելէինք զայն, երբ պարտէզ մըն էր, իսկ հեռանանք անկէ, երբ վերածուած է աւերակի»:

Ընդունելի չէ, ո՛չ, մա՛նաւանդ հայ մարդուն պաբադային, մարդկային արժանապատուութեան դէմ է նման պայմաններու մէջ առնուած հեռացման որեւէ քայլ, աւերակները ծաղկեցնելու պատմական մեր փորձին դէմ է, փորձութիւնները յաղթահարելու ժառանգական մեր աւանդութեան դէմ: Ա՛ն՝ որ ինքզինք տէր կը զգայ նման հարստութեան մը՝ դասալիք ըլլալու անպատուութիւններ թոյլ չի տար ինքն իրեն, կը մնայ պարտականութեան գլուխը՝ ցաւին, զրկանքներուն, բոլոր դժուարութիւններուն հակառակ, սիրազեղ սրտով, աբժանապատուութեամբ, հպարտօրէն:

Վերադառնալով մեր կալուածին, գրականութեան, ուրախութիւն է ըսել ընթերցողին, որ «Բագին»ի անձնակազմը, տարեց թէ երիտասարդ բոլոր գրողները կը մնան իրենց պարտականութեան գլուխը, կորովով՝ աւելի քան երբեք, ամբողջական պատասխանատուութեամբ, մասնակցելու մնայուն յանձնառութիւններով:

Պ. ՍՆԱՊԵԱՆ

ՊՂՏՈՐ ՋՈՒՐԵՐ

(Հատուած՝ համանուն վիպակէն)

Մաքսատան ելքի դրան առջեւ, Ատոմ գրկաբաց ընդունեց կիպրահայ իր աղգականը եւ ներկայացուց մեզ իրարու.

— Սեպուհ Մերեան:

Երեսունի մօտ, բարձրահասակ ու բարեձեւ երիտասարդ մըն էր Սեպուհ: Ծանրաշուք հագուստի մը մէջ: Ատոմին նկարագրածին պէս՝ ժպաերես, հաճոյախօս ու հետաքրքիր:

Փոխադարձ հարցումներ իրարու ծնողներուն մասին: Ուրախացան երկուքն ալ: Հարցումներ՝ երկու երկիրներուն մասին: Լիբանանեան լուրերը ոգեւորող էին: Կիպրոսէն եկածները՝ մռայլ: Յունական ճակատին վրայ՝ կրիվասեան շարժումին եւ իշխանութիւններուն միջեւ բուռն վէճեր կային, ուժերու վատնում, Թուրքերու կողմէ կատաղութեան նշաններ, ցամաքահանումի սպառնալիք, իսկ հայերը, հաւանական բախումներով մտահոգ՝ խուճապի մատնուած:

Սեպուհ մէկ կողմէ կը հետեւէր իր պայուսակներուն մաքսային ձեւակերպութեանց պատասխանատուութիւնը սաանձնած պաշտօնեային շարժումներուն, եւ միւս կողմէ՝ կը ջանար պատասխան տալ իր ղեկուցումներէն հանած Ատոմի հարցումներուն: Զիս քիչ շահագրգռող անոնց հետաքրքրութիւններէն քիչ մը տաղտկացած՝ մտածեցի քանի մը քայլ անդին տեղաւորուած ինքնաշարժս մօտեցնել եւ փութացնել երեկոն հաճելի տեղ մը անցընելու մեր որոշումը: Վերադարձիս՝ չորս պայուսակ գտայ կողքիս, եւ Ատոմը՝ մտատանջութեան մէջ:

— Ո՞ւր՝ այսքան պայուսակներով, — հարցուց յայտնապէս դժգոհ:

— Պատմութիւնս քիչ ետք, սեղանի մը շուրջ, — ըսաւ Սեպուհ, — որքա՜ն կարօտցած եմ ձեր քաղաքին, կեանքին:

Ելանք ճամբայ:

Ատոմին աղգականը լաւ կը ճանչնար Պէյրութը, մեր ճամբուն վրայ գտնուող բոլոր աչքառու տեղերը, թաղամասերուն անունները, մարդկանու ընկերային հաստատութիւնները, ճոխութիւնը՝ ծովեզերեայ պանդոկներու շրջանին, եւ հաղորդած իւրաքանչիւր ծանօթութեան կ՚ընկերացնէր հիասքանչ բացաղանչութիւն մը:

— Աղատութիւն, առատութիւն, եռուղեռ, վայելք: Այս քաղաքը կըրնայ գրգռել նո՛յնիսկ Եւրոպայի նախանձը: Ի՜նչ բախտաւոր էք դուք:

— Այդպէս կ՚ըսեն, — մրմնջեց Ատոմ անտրամադիր:

Ես յաւելուածական ծանօթութիւններով կը ձայնակցէի Սեպուհի պոռթկումներուն, մտածելով նոյն ատեն Ատոմի յանկարծօրէն կորսնցուցած տրամադրութեան մասին, որ նման խոժոռ նշաններ պարզած ատեն՝ բարետրամադրութեան փոխարէն ծայրայեղութիւններու կը հասնէր յաճախ եւ ընդհանրապէս դուռ կը բանար զանազան անախորժութիւններու։

Կանգ առինք Քարլթոն պանդոկին առջեւ։ Երկու ծառայողներ փութացին մեր մօտը։ Անոնց տրուեցաւ հեռագրով ապահովուած սենեակին թիւը, 307։ Բարձրացանք եօթներորդ յարկ եւ Սեպուհ ուխտի պատուիրեց անմիջապէս ու սկսաւ հետը եղող իրերը տեղաւորել՝ փոխ առ փոխ հայերէն եւ յունարէն երգերու կտորներ մրմնջելէն։ Ատոմ թերթ մը առաւ ձեռքը, իսկ ես պատշգամ ելայ։

Սեպուհի տպաւորութիւնները կրկնող ու բազմապատկող երեկոյ էր, վճի՛տ. յորդահոս կեանք՝ բոլոր կողմերուն վրայ։ Կարծես առաջին անգամ կը դիտէի այս համապատկերը, ծո՛վ, աղմկայոյզ եռուզեռ՝ երկնային թէ երկրային ճամբաներուն վրայ, լոյսերու տօնահանդէս։ Երկարօրէն աչքերս պտըտցուցի օդակայանին կողմը, քիչ առաջ մեր անցած պողոտաներուն ուղղութեամբ, ուր ակնթարթային արագութեամբ դիրար կը խաչաձեւէին կենսաթրթիռ լոյսեր։ Աւելի անդին, դիւղերով լի լեռնային շրջանի գիշերային ծաղկանկարն էր, կանա՛չ տիրակալութիւն, որուն զարնուած հովերուն քնարական հունչը կը հասնէր կարծես ինծի, եւ ծովուն աղի շնչառութեան միացած՝ կը լիացնէր թոքերս։ Ծառերու հաճոյք։ Լոյսերու հաճոյք։ Ջուրերու հաճոյք։

Մօտէն մակոյկներու խումբ մը ճամբայ ելաւ դէպի ծովուն բացերը ու հեռուն երեւցաւ լուսահանդերձ նաւ մը։ Նա՛ւը... Հա՛յրս...

Ներս փութացի։ Սեպուհ հեռագրի հարցով մը վար իջած էր, իսկ Ատոմ լուսամփոփին մօտ նստած՝ ագահօրէն ներս կը քաշէր սիկարէթին ծուխը եւ դէմքը վերածուած էր սեւաթոյր ամպի մը, որ կարծես շուտով պիտի պայթէր։

— Ի՞նչ կայ, Ատոմ, տրամադրութիւնդ տեղը չի թուիր, — հետաքրքրուեցայ մեղմ։

— Այն տպաւորութիւնը ունիմ, որ այս պարոնը պտոյտի չէ եկած այս անգամ, այլ ելած է դաղթի։

«Այս պարոնը» կրկնեցի մտքէս՝ աչքին նայելով։ Որքան շուտ՝ «այս պարո՛նը»։

— Բնազդս զիս չի խաբեր, — շարունակեց, — հիմա կը տեսնես։

— Ցետոյ ի՞նչ՝ — ըսի անտարբեր։

Մռայլ անտառէ մը ելլող ու անակնկալի եկած անասունի մը ահարկու նայուածքով չափեց զիս պահ մը ու մեծ շնչառութենէ մը ետք նորոգեց սիկարէթը։

— Ազգականներու, բարեկամներու բաժանման վիշտը դժուար է, բայց պէտք է նկատի առնել իր պարագան, եւ յետոյ՝ ի՞նչ նշանակութիւն ունին այսօր հեռաւորութիւնները։ Օր մը կրկին կը հանդիպիք։

— Ես կրնամ իրեն հանդիպիլ, բայց ինքն իրեն հանդիպելու առիթ պիտի ունենա՞յ այսուհետեւ։

— Ինքն իրե՞ն։

Օրօրեց գլուխը։

Սեպուհ վերադարձաւ խանդավառ տրամադրութեամբ։

— Ինչո՞ւ չէք խմեր, որո՞ւ կը սպասէք, — ըսաւ՝ բաժակը վերցնելով,

— Ձեր կենացը, որքա՜ն երջանիկ եմ այսօր, Ձեր կենացը. «Սաղափո՛, սաղափո՛, սաղափո՛»:

Ես արձաղանգեցի իր զուարթութեան, խմեցի խանդով, մինչ Ատոմ դժկամութեամբ վերցուց բաժակը եւ հազիւ շրթներուն մօտեցուցած՝ կրկին սեղանին վրայ դրաւ զայն:

— Ի՞նչ է, խմելէ հրաժարա՞ծ ես, Ատոմ, — հարցուց Սեպուհ:

— Ոչ:

— Հապա ինչո՞ւ այդ անտարբերութիւնը: Խմէ՛: Կեանքը պարապ բան է: Կը պատահի, որ մեռնիլդ անգամ չզգաս օր մը: Ինչ առաջ ըսի, որ մահուան մօտէն կու գամ: Խմէ՛: Կենացդ:

— Եւ հիմա կը մտածես անշուշտ կեանքին մօտ երթալ, — իր կասկածը յայտնեց Ատոմ:

— Ճիշդ այդպէս: Կիպրոս մնալը այլեւս անկարելի կը թուի ինծի: Որոշեցի առայժմ Լոնտոն երթալ: Անցագիրս արդէն անգլիական է:

— Ուրեմն ինծի ուղղած հրաւէրդ ծովը ձգա՞ծ եկար:

— Ինչ ընենք, բախտը չուզեց: Խառնաշփոթ վիճակ է: Մեղք եղաւ Կիպրոսին:

— Եւ մեղքը հասաւ քեզի:

— Ինծի՞:

— Եւ առաւ քեզ իր մէջ:

— Ձեմ հասկնար:

— Եւ այլասերեց հոգիդ: Խմէ՛: Ուիսքի խմէ: Ուրիշ բան մը կ'ուզե՞ս խմել: Շանփայն: Ճրն, ճրն, ճին կ'ուզե՞ս խմել:

Իր խօսքին յաջորդեց ծանր լռութիւն մը: Ձսիրեցի այդ վերաբերումը: Արիւնոտ բախումներու մօտէն եկած եւ ազատութեան մէջ պահ մը չնչելու եկած երիտասարդի մը հետ վարուելու այդ ձեւը ուղղակի տհաճութիւն պատճառեց ինծի, բայց նախընտրեցի ծածկել տրամադրութիւնս: Ատոմի հետ եղած ատենս յաճախ ականատես եղած եմ նման տեսարաններու եւ մէկերկու փորձերէ ետք այլեւս բնաւ չեմ ուզած հաշտարար միջամտութիւններ ընել, կը դառնար ու կը վիրաւորէր անձնասիրութիւնս: Ես կը վախնայի փափկանկատութենէ զուրկ իր բնաւորութեան պոռթկումներէն: Սեպուհ ինք եւս ցնցուած իրեն եղած արտառոց առաջարկներէն՝ ապշահար դէմքին կը նայէր:

— Ի՞նչ ունիս, Ատոմ, — հարցուց ապա հաշտարար եղանակով մը, — ի՞նչ պատահեցաւ քեզի մէկ անդամէն:

— Քեզի պատահածը չի՞ բաւեր տրամադրութիւն քանդելու համար:

Ինծի այնպէս թուեցաւ, որ Սեպուհ չհասկցաւ Ատոմի երկդիմի նախադասութեան բուն իմաստը ու սկսաւ ընել իր խանութին մօտ պատահած բախումի մը նկարագրութիւնը:

— Փափուկ կեանքի վարժուած մէկու մը համար դժուար է մէկ անգամէն տագնապալի օրերու մէջ ապրիլ: Մե՛ղք: Բոլո՞ր կիպրահայերը որոշած են մեկնիլ:

— Ոչ բոլորը: Անոնք որ կրնան, ի հարկէ:

— Անոնք որ կրնա՛ն, — մռլտաց Ատոմ, — անոնք որ կրնա՛ն, անոնք որ կրնա՛ն, անոնք որ կուտակած դրամ ունին, անոնք որ հեռուները մարդ ունին, անոնք որ խղճմտանքի պակաս ունին, անոնք որ հաւաքական ապրումի պակաս ունին, անոնք որ...

— Ատո՞մ...

— Անոնք որ պատկանելիութեան գիտակցութիւն չունին, անոնք որ զոհաբերութեան զգայարանք չունին, անոնք որ մասնակցութեան կամք չունին, անոնք որ մեռելներուն հատուցանելի պարտք չունին, անոնք որ ապրողներուն թոքերը լեցնելու պատասխանատուութիւն չունին, անոնք որ...

— Բայց ինչ պէտք կայ այդքան դառնութեան, Ատո՛մ, — կրկին ընդհատեցի զինք, — ի՞նչ նշանակութիւն կրնայ ունենալ քանի մը հոգիի մեկնումը, երբ մեծամասնութիւնը աեղը կը մնայ:

— Հաւաքականութեան մը մէջ անձի մը ներկայութիւնը օդի պէս բան է, աննկատելի՝ երբ կայ, իր տաղնապներէն դուրս, բայց պակսած վայրկեանին կը զգացուի կենսատու անհրաժեշտութիւնը: Մեկնող իւրաքանչիւր անձ պակսող օդի պէս կը ճնշէ մնացողին վրայ: Բայց այդ չէ միայն, այդ չէ՛ միայն: Ես չեմ կրնար ըմբռնել, թէ ինչպէս երիտասարդ մը կրնայ խաղաղութեան մէջ խաղաղ սրտով բարձին դնել գլուխը, երբ յիշողութեան ներկայանայ ետին մնացող վտանգուած մանուկի մը սարսափահար ակնարկը, անոր մօրը ակնարկը, հօրը ակնարկը: Ես չեմ կրնար ըմբռնել, թէ ինչպէ՛ս կրնայ մէկը խոյս տալ վտանգէն, երբ ուրիշներ կը գտնուին վտանգուած գօտիներու մէջ:

— Եթէ նոյն վտանգը քեզի սպառնար՝ դուն նոյնը պիտի չընէի՞ր, — ձայնը բարձրացնելով յարեց Աեպուհ:

— Կը սպասէի այդ հարցումին, որուն պատասխանը չունիմ: Նոյն հարցումը քեզմէ առաջ ու թերեւս հազար անգամ ուղղած եմ ինքս ինձ, բայց գտած պատասխաններս երբեք չեն բաւարարած զիս: Օրինակ, եթէ օր մը որեւէ սրբութիւն պաշտպանելու համար կախաղանին մօտ առաջնորդուիմ՝ ես չեմ գիտեր, թէ անտրտո՞ւնջ վեհութեամբ թէ լալահառաչ աչքերով պիտի դիմաւորեմ վերահաս մահը, չեմ գիտեր, փորձաքարի չեմ զարնուած տակաւին, զարնուած ատենս կ'արձանագրուի տուած քննութեանս արդիւնքը, մինչ այդ սակայն պայմանական բոլոր հաւանականութիւններէն անկախ մարդ մը կը դաւանիմ ինքզինքս, ու բացարձակօրէն ազատ՝ խնկարկելու աներկիւղ հոգիներուն եւ հայհոյելու այն միւսներուն, որոնք խոյս կու տան վտանգէն, երբ հնչած է զայն քաջութեամբ դիմադրաւելու ժամը:

— Ի՞նչ կարելի էր ընել սակայն մեզի ներկայացած պայմաններուն մէջ, — հարցուց Սեպուհ չնչաբեկ:

— Ես չեմ գիտեր ինչ կարելի էր ընել, գիտեմ միայն, թէ ինչ կարելի էր չընել:

— Ի՞նչ, օրինակ:

— Ըսի՛ արդէն:

— Այսի՞նքն:

— Դաւաճանութիւն:

— Ի՞նչ դաւաճանութիւն, — ջղայնացաւ Աեպուհ, — ի վերջոյ Կիպրոսը մեր հայրենիքը չէ, որ մահուան դնով ստիպուէի հոն մնալ:

— Առաջ այդպէս չէիր մտածեր սակայն, երբ զոհարաւաճառի պերճախանութիւդ բաց էր եւ կ'ապրէիր Կիպրոսի ընծայած ազատութեան եւ առատութեան մէջ: Այս հակասութիւնն է, որ կը նեղէ զիս: Ամբողջ կէս դար լիբրաւ քաղաքացիի պէս ապրեցանք այս երկինքներուն տակ, բայց անոնց մէջ պզտիկ ցնցում մը բաւ եղաւ, որ ցոյց տանք մեր հոգիներուն իսկական պատկերը: Տուեալ պահուն, տուեալ երկրի զաւակներուն դժուարութիւնները բաժնելու փոխարէն՝ մինչ այդ մեզ բնաւ չշահագրգռած դաղափարներով սկսանք ոսկեզօծել մեր վատութիւնը եւ սաւառնաթեւ ճամբայ ելանք՝ աւելի պղտո-

րելու համար արդէն պղտորած մեր արիւնը։

— Իմ արիւնս չի պղտորիր, ո՛չ, ես չեմ կրնար ընդունիլ նման ամբաստանութիւն մը։

— Կը պղտորի, սիրելիս, կը պղտորի, — ըսաւ Ատոմ քիչ մը մեղմացած, — կը պղտորի։ Եւ յետոյ քու երակներուդ մէջ պղտորելու դատապարտուած արեան մասին չէ միայն խօսքը, այլ՝ ինչպէս կ՚ըսեն, «ճամբորդող» արիւնին, զաւկիդ փոխանցուող կաթիլներուն։ Կը պղտորի։ Անձնապէս չեմ տեսած, բայց քանի՛-քանի՛ անգամներ պատմած են ինծի, որ համաշխարհային ոստաններուն մէջ սաստկագոյն տառապանքը արեան հարազատ պղպջակներուն ձայնը զգացող մարդե՛րը կ՚ապրին, ի կոչմանէ կամ ի պաշտունէ այդ արեան ծառայողները, գրագէտները, գործիչները, քահանայից դասը, այլուր լիաթոք հայութիւն շնչած ու ձեւով մը այդ ճուլարանները ինկած տագնապահար մարդերը, որոնք նոյն յարկին տակ օտարի պէս կ՚ապրին իրենց զաւակներուն հետ։ Կ՚ըսեն, որ անդունդներ կան հայրերուն ու որդիներուն միջեւ, աղեկէզ արցունք՝ հայրերուն աչքին, թափուած արտասուքին դէմ քրքջալիր անտարբերութիւն՝ զաւակներուն մէջ, կը պղտորի՛...

— Ամէն խառնուածք նոյնը չէ։ Ես չեմ կարծեր, որ ինծի հետ նման բաներ պատահին, — բողոքեց կրկին Աեպուհ։

— Քաւ լիցի։ Քու այդ Լոնտոնէդ կամ ուրիշ Լոնտոններէ եկած մարդոց հանդիպա՞ծ ես բնաւ։

— Շատ։

— Զգացած պէտք է ըլլաս ուրեմն քեզի պէս չկարենալ ըլլալու անպակաս տառապանքը անոնց աչքերուն մէջ, կամ քեզմէ տարբեր մէկը երեւնալու բարդոյթը անոնց բառերուն ետին։ Ա՛յդ է ամբողջ մատնանշել ուզածը։ Անդնդախոր խրամատը։ Հաւաքաբար ապրելու կոչը անգործ հռետորներու կոչ չէ։ Հայրենիքին համար զուր չեն մեռնիր մարդիկ։ Անձնուէրներուն ողջակիզման խորագոյն շարժառիթը հաւաքական կշռոյթով ապրելու երազն է, պապակը սեփական լինելութեան, որմէ անջատուող անձը կը դառնայ հաց ճարակող կենդանի եւ օր մըն ալ անյիշատակ մոխիր։

— Ըսել կ՚ուզես ե՞ս ալ դատապարտուած եմ այդպէս ըլլալու, կը հաւատա՞ս որ կրնամ այդպէս ըլլալ, Ատո՛մ, դուն, որ լաւ կը ճանչնաս զիս։

— Ըսել չեմ ուզեր, Աեպո՛ւհ, կ՚ըսե՛մ, — ձայնեց Ատոմ դողահար շեշտով, — զարմանալի երեւոյթ մը կը պարզեն հիմա մեր սերունդի տղաքը, զարմանալի՝ իրենց բոլոր շարժումներուն, ձեռնարկներուն, իրագործումներուն մէջ, մարդ մը՝ ուրիշ մարդոց մէջ, շէնք մը՝ ուրիշ շէնքերու մէջ, գիրք մը՝ ուրիշ գիրքերու մէջ։ Կարծես մենք դուրս մղուած ենք մեր էութենէն ու կ՚ապրինք, կը կառուցենք, կը ստեղծագործենք մեր արիւնէն անկախ, մարդ մը՝ ուրիշ մարդերու պէս, շէնք մը՝ ուրիշ շէնքերու պէս, գիրք մը՝ ուրիշ գիրքերու պէս, եւ դուն՝ ամէնուն պէս, իրար մի՛ անցնիր, չե՛ս հիմա, պիտի ըլլա՛ս, ճակատագրականօրէն։

— Բայց մեկնողներուն մասին շատ յանդուգն չե՞ն վճիռներդ, Ատոմ, — յիշեցուցի, — երբ Եւրոպա կամ Ամերիկա բնաւ չես եղած։

— Տեսած եմ հոն բնակութիւն հաստատողներէն այցելութեան եկած մարդեր եւ անոնց ձգած վէրքերը զը բաւեն սիրտ մը բզկտելու համար, — ըսաւ ինծի դառնալով ու պահ մը լռելէ ետք՝ շարունակեց, — յետոյ քիչ մ՚ըն ալ կը ճանչնամ մերինները, հեռու թաղամասերու մեծակառոյց շէնքերուն մէջ ապրող մե՛ր քաղքենիները, որոնք ուրիշներուն պէս ըլլալու եռանդի մը մէջ սպառեցին իրենց ժամանակը եւ հիմա անճանաչելի են՝ ուրիշներուն պէս։

Հոս՝ կամաւոր է քայքայումը, հոն՝ ակամայ։ Ես այժմէն գիտեմ, որ Սեպուհ օրը իրիկուն պիտի ընէ ինքզինք ուրիշին պէս ցոյց տալու համար եւ այդ հեւքին մէջ երբեք պիտի չզլայ, թէ երբ հասաւ իր կեանքի՛ն իրիկուան, երբ անդրադարձումի սարսափելի պահու մը ետին մոխիր պիտի տեսնէ միայն եւ դիմացը իր արիւնէն սերած մանուկի մը անդարմանելի օտարացումը։

— Բայց ես բնաւ չըսի, թէ վերջնականօրէն Լոնտոն պիտի հաստատուիմ, — ճչդեց Սեպուհ, — ատեն մը կը մնամ, յետոյ կը նայիմ։

Ատոմ չպատասխանեց, ես՝ ուրախացայ։ Սեպուհի վերջին յայտարարութիւնը երկուքին միջեւ ձգտուած մթնոլորտը կը մեղմացնէ, մտածեցի, եւ շուտով ճամբայ կ'ելլենք։ Նոյն տրամադրութիւնը չնշմարեցի սակայն Ատոմի դէմքին, որ իր ազգականին վերադարձի կարելիութեան ի լուր ուրախանալէ աւելի՝ մռայլեցաւ ծայրագոյն չափով եւ երկար պահ մը լուռ մնաց։ Այդ վայրկեանին սպասեակը թուղթ մը երկարեց Սեպուհին, որ առիթէն օգտուելով ուզեց նորոգել տալ բաժակները։ Ես առարկեցի եւ առաջարկեցի ծովեզերեայ ճաշարան մը երթալ։

— Յետո՞յ, — աչքերը Սեպուհին սեւեռած հարցուց Ատոմ։

— Կը վերադառնամ, եթէ ապահովութիւնը վերահաստատուի կղզիին մէջ։

— Սեպո՞ւհ։

— Հրամէ։

— Եթէ առաջարկ մը ընեմ՝ կ'ընդունի՞ս։

— Ենթադրէ, որ այո։

— Թոյլ տուր, որ առանձին ձգեմ երկուքդ։ Վստահ եմ, որ Պարոյրին հետ շատ հաճելի պահեր կ'ունենաք։ Ես կրնամ թունաւորել ձեր վայելքները։

— Ո՛չ, ո՛չ, այդպէս բան չկայ, — բողոքեց Սեպուհ, — անպայման միասին պիտի ըլլանք։

Ես լռութեամբ տարի ինծի եղած լուռ վիրաւորանքը։ Մեր քաղաքի քաղքենիներուն վրայ յարձակած ատեն անպայման նաեւ զիս նկատի ունէր։ Այնպէս պատահած էր, որ չինարարական ասպարէզին մէջ յաջողութիւն գըտած էի եւ օրերուս, մա՛նաւանդ դիշերներուս մեծ մասը անցուցած օտար շրջանակներուն մէջ։ Ատոմ առիթ չէր փախցներ յիշեցնելու ինծի այդ բաները եւ կարծես անոնց համար զիս վիրաւորելէն մասնաւոր հաճոյք կը զգար։ Այդ վիրաւորանքը զգացի դարձեալ Սեպուհին զիս յարմար ընկեր յայտարարելու ակնարկութենէն իսկ առաջ՝ «չէնք մը ուրիշ չէնքերու մէջ»...

— Ձեմ հասկնար, չեմ հասկնար, — հառաչեց ու ջղային շարժումով մը խառնեց արդէն խենթեցած մազերը։

— Ի՞նչը չես հասկնար, Ատո՛մ, — հարցուց Սեպուհ։

— Քեզ, ամէնքդ, ձեր շարժումները, մեկնումները, վերադարձները, չեմ հասկնար։

— Ըսի արդէն։ Կը վերադառնամ, եթէ ապահովութիւնը վերահաստատուի կղզիին մէջ։

— Մեկնելու աճապարանքը չէր բաւեր կարծես, — դէմքը վար կախած սկսաւ մենախօսել Ատոմ, — որ հիմա կը խօսուի նոյնքան ամօթապարտ պայմանական վերադարձներու մասին։ Վերադարձ, եթէ ապահովութիւնը վերահաստատուի։ Եթէ՛... Ամէն ինչ ուրիշը պէաք է ընէ հիմա, պայքարի, կռուի, արիւն թափէ, որպէսզի մենք վայելենք անոնց արեան գինը, բանանք մեր խանութները ու «Սաղափо» երգենք։ Կեանքը ինչպէ՛ս շուտ պարպեց մեզ

մեր բովանդակութենէն։ Ապշեցուցիչ արագութեամբ մը սկսանք նմանիլ այն մարդոց, որոնք ապրելու տեղ մը կը փնտռեն՝ առանց ապրումի, խաղաղութիւն կը փնտռեն՝ առանց քրտինքի, դիւրակեցութիւն՝ առանց զոհաբերական մասնակցութիւններու։ Գոնէ մենք մեզի կարենայինք նմանիլ հոն, Կիպրոսի մէջ, գոնէ՛ Կիպրոսի մէջ...

— Ո՛չ մեկնումս հաշտ աչքով կը դիտես, ոչ ալ վերադառնալու արամադրութիւնս։ Ձեմ դիտեր ի՞նչ է իրապէս ուզածդ։

— Ոչի՛նչ։ Բացարձակապէս ոչինչ։ Անգամ մը իրենց հոգին թունաւորած մարդերէն ես ոչինչ կը սպասեմ։ Աստուած իրենց հետ։ Հաշուէ, որ ինքն իրեն հետ խօսող խենթի մը հանդիպեցար այսօր։ Աստուած հետդ։

— Ինչո՞ւ այդպէս կը դատես, Ատոմ, — ըսի՝ չկարենալով զսպել համբերութիւնս։ Ի վերջոյ ամէն մարդ ազատ է։

— Պարո՛յր, — դոչեց կծու շեշտով մը, — շատ կը խնդրեմ, որ դուն միջամուխ չըլլաս նման խնդիրներու։ Վերջին հաշուով խօսքը դրամ չահելու եւ չահուածը օտար ցնծուհիներուն կոկորդը թխմելու հեշտանքներուն չի վերաբերիր։ «Ամէն մարդ ազատ է»։ Ի՜նչ անձեռնմխելի նշանաբան։ Այդ չարչարուած հասկացողութեան վրայ պէտք չկայ սակայն նոր չարչարանք մը եւս աւելցնելու։ Մարդիկ ազատ են, օրինակ, սրբութիւն մը պաշտելու, բայց ազա՞տ են նաեւ սրբապղծութիւն մը կատարելու, ընկե՛ր չինարար, ազատութիւնը լղրճուկներու, վատերու, պատասխանատուութենէ խուսափող թուլակամներու, դասալիքներու ճամբան յարդարող հասկացողութիւն չէ, տարբեր է անոր խորհուրդը։ Երթանք։ Ես յոգնեցայ։

Ելանք ոտքի։ Զգացի մէկէն, որ ոտքերս կը դոզան եւ ուժս տեղը չէ։ Կարծիք յայտնելու ազատութիւնս կաշկանդելու իր կոպտութիւնը կարծես քայքայած էր զիս։ Մէկ-երկու անգամ տրամադրուեցայ յիշեցնել իրեն իր ըրտութիւնը, բայց աւելի անյարմար կացութիւններու դուռ չբանալու համար լռեցի։

Տրամաբանելու արագ եւ յախուռն կարողութեան տէր երիտասարդ էր Ատոմ եւ ինծի կը թուէր, թէ այդ կարողութիւնը մեծ դեր ունէր իր յանձնապաստանութեան մէջ, որ յաճախ վայրագութեան ահագին հեղեղի մը ծնունդ կու տար, հաշուի չառնելով ո՛չ ուրիշին դիւրազգացութիւնը եւ ոչ ալ իր դէմ սաղմնաւորուող զգացումներուն վտանգը։ Նման տիպարները սիրած եմ գիրքերու մէջ, հեռաւոր ժամանակներէն կամ երկիրներէն եկած պատմութիւններու մէջէն եւ կը կարծէի, թէ պիտի կարենամ սիրել անոնց նմաններըը, երբ իբրեւ ընկեր ու բարեկամ խառնուին իմ առօրեայիս, բայց արդէն սկսած եմ նմանիլ անոնց մօտիկ անձերուն ու թշնամանք մը սկսած է տեղ գտնել սրտիս մէջ Ատոմին նկատմամբ։

ՊՕՂՈՍ ՍՆԱՊԵԱՆ

Գ. ՊԸԼՏԵԱՆ

ՎԱՑՐԵՐ

(Հատուած)

ստեղծել վայրը ուր ըլլալ

1.

կեղրոնախոյս ի՞նչ փայլակ կամ ի՞նչ մրրիկ ցրուեց հոս
ցամաքը մեծ ովկիաններու օտարութեան

կ'իշխեմ փշուրներուն արեւու

կղկիներ բաժնուած անծանօթ ջուրերու կորաթեք հորիզոնին ու
հրաշէկ խաղաղութեան ծանրացող

պայթած եղջիւր ու ոլորուող փող ժայռեր կ'երկարաձգուին
աւեր նշաններու պէս անաւանդ անվերծան

հաւասար լռութիւն հրուանդաններուն անիշխան կոտրտուող
եւ ուղիները ջնջուած հեւք

կը տեւեմ նախիրներու սիլէքսէ պառկած նինջին անվերադարձ
մինչ ափերէ բարձրացող քարեր ողորկ գերակատար վիս կ'ընծայեն
խեցիէ կուդպ երկնքին միջօրէական ու կը բանտեն
եւ

անել

կը հսկեմ տարածքներուն անջատուած եւ հատուածներ վիս կը
ցրուեն հեռաձիգ

սոտիոմէ ծով օ այրող ու ծակծկուած այլութիւն եւ միութիւն
անջատման

ոչ մէկ հով ընդլայնող միացնող ժողովուրդն այս ժայռի մակ-
ընթաց ալիքին բացակայ

միայն
գոց անջատ բաղաձայն անյիշատակ արշիպեղագոս

2.-

կրակը մութ
հաւաքուող ցրուող
եւ արշիպեղագոս աստղերու հելիոմէ տարածութեան մէջ կանաչ

3.-

արշիպեղագոսը եղաւ մատներու պէս ցրուող դաստակէն

4.-

արեւը կ'երթայ կու գայ տետրակին վրայ
եւ ձեռքը հետախոյզ կը փորէ շերտաւորումները լոյսին
կը մտնէ թափանցիկ թանձրութեան
կ'այրի
կը փայլի իբրեւ փոխակերպեալ փորուածքը արեւուն

5.-

արագ, հոսուն տարածութիւն մըն է, լոյսի չոր կոտրտուքով,
որուն վրայ կոտրած թեւերով հողմաղացներ կը դառնան կը շրջա-

բերեն խաժ նաւարկումը հովին, կը բարձրանան, կը դառնայ հողմաղացը երկնքին, երկինքը կը մօտենայ, կը խուժեմ լոյսին մէջ.
ճամբան կը պատռէ քարքարուտը, կը կորսուի, կը յայտնուի ծովու կապոյտ փայլին վրայ
գացող մինչեւ մթութիւնը արեւին,
աչքը անպարագիծ կը միանայ օրուան

6.-

ծառերու, աւազներու մէջ կորսուած ճամբաներ. լայնցող, նեղցող եւ ծառի մը ճիւղերէն յանկարծ յայտնուող,
խուժող կանաչ պատռուածքը ծովու քերթուածին

7.-

քարտէսին վրայ կղզին եռանկիւն մը կը պրկէ. հրուանդան՝ ուրկէ կու գայ կապոյտ հովը պարապին. նաւահանգիստէն վեր թերակղզին կ'երկարի կը լայննայ կը դառնայ հատուածում մը ժայռերու. հարաւէն՝ հորիզոնական եկերքը կոնին. քարերու անգոյն խաւեր յառաջացող, թաւ, կը կոտրին. ուղղահայեաց՝ շերտաւորումներ կարմիր հողի, կաւի, աւազի, աղի խտացում մը ճերմակ որուն վրայ կ'ընդլայնի շեղակի անունը տեղին, բոլորագիր թռչներանգաւորումներու գացող. ո՛չ մէկ ծառ, աղբիւր. երբեմն վայրի վարդագոյն կամ ճերմակ անխուսափելի ծաղիկներ աւազի խաւերուն վրայ. ներքին նեղ ձորեր, ծալքեր, հին, տեղատուող ծովու ձգած աղտով, կը կպմեն ցանց մը կղզին բռնող

8.-

անոնց կտրատ ժայռային մակերեւոյթը հրաբխային ուր եմ, փայլը քարերուն խորացող, շոճիներուն դանդաղ ընկղմումը լոյսի մշուշին մէջ պարապ, հոս-հոն նետուած ա՛լ աւելորդ իրերուն աղոտ նեխումը, հոտը ծովախոտին ու կնոջ
բայց ի՞նչ տակաւին, անմերձենալիօրէն մօտիկ, խուսափող, պտտող

շուք, կը հեռանայ ոչինչ խորշերէն,լոյսի ճեղքերէն, երակներէն
քարի, կը ներհոսի, կը փախչի ծակերէն, կը խցուի,
հիմա ընդհատ կոտորակեալ նշաններ միայն. աչքը խորացող
տարածութիւնը կը քերթէ կը պարպէ

9.-

թեթեւ աննշմար անցումներով վերելքներով պրկումներով
ուժերը կ'այլակերպուին, կը խմբուին, կը միապետուին փոխաբերու-
թեան մէջ որ եմ

10.-

ուրեմն
ոչինչ կրնար փրկել կողմնակի փորին վրայ ինկած ճերմակ
աւաակխրած նաւէն, երեխայի թաց, կապոյտ մարմնէն, արեւուն դէմ
բացուած արգանդէն կնոջ, ծոցի մամռոտ կանաչ ու գորշ ժայռերէն.
ոչինչ կրնար հանել աւակէն

11.-

վերելքն ի վեր բացուող միաձոյլ ապառաժը հրուանդանին
եւ ճամբան խրող կը սպառի կը սփռուի հովուն
հող, միայն հող այրող աղի լոյսին մէջ
քարի հոր
եւ անդին
ոչինչ վայր բացակայ
ոչ իսկ վայր

12.-

ծովային հովը ճերմակ շուքեր կը շարժէ աւակներուն
ծառերուն վրայ. պատուհանէն աղային թանձրութիւններ կը ճամբոր-
դեն եւ ստուերները խուժող կը սահին կը տարածուին, կը ծփան

խաւ առ խաւ պատերուն, սեղանին, ձեռքերուս վրայ. խոնաւ, ալեկոծ ողողում ուր իրերը կը բակմապատկուին, կը կրկնուին յարաճուն, կը շարժին, կը հոսին, կը տարբաղադրուին բակմաթիւ, կը տարրուին, պիտի պոռան. կը լռեն ամփոփ, կը սուկուին, կը պարպուին եւ անոնց բակմադիմութենէն կը մնայ ինչ որ եղաւ ու չըսին, գրուած

13.-

եկած եմ հոս արձակուրդի, արձակուած՝ լեկուին մէջ սկիկբէն որ վիս կապեց բառերուն

14.-

կղկիներ որ կը կենաք հեռուն ջուրերուն հետ, այնքան տարբեր ու այս դրացութեամբ՝ աննուաճ
գիշերին մէջ կը կրէք վիս, շրջուած կը սուկուիք խորութեան, կը խօսիք լռութեամբ ու չէկոք, եւ ոչ ոքի համար
կղկիներ որ կը պահէք ձեր մակերեւոյթը հակասկիկբ

15.-

ա.րտէն անդին կալն է արեւուն եւ ճերմակ ոչինչ վայր ուր շուքերը կ'արձանագրուին
անբնակելի

16.-

հրաբխաբերան
ուր ուժեր կը պատռեն միութիւնը ձայնիս

եւ ահա մարմինս ջուրերուն վրայ ցրուած, կղկիներ, կղկի-
ներ, ցրուած, անկեղրոն, արձակուած՝ հոլովում ծիրերու շուրջ,
կղկիներ պարապ, այրող, պատռուածք
եւ ա.հա հիւսկէններս միացած շրջաններուն լեկուի

17.-

անկարգելում՝ արշիպեղագոսին վրայ, շեղ, ուղղահայեաց,
շրջուող պեղող կեդրոնախոյս շերտերը հողերուն եւ յանկարծ
թանձր տարածութիւնը կը լայննայ, կը խուժէ, կը յայտնուին
ժայթքող խաւերը հողերուն, ծառին,
առ-
կախ
ղժվայրին վրայ
բայց պայթող խծբծում ուր մարմինը կը ջնջուի ժխտուած

18.-

«պիտի ուկէի, ի՞նչ փափաք, պիտի ուկէի»
որ այս արեւը երթար ընկղմէր հեռուն ու գային տարածու-
թիւնները երեկոյին, երէկուան, ընդլայնող ձեւերը իրերուն եւ
սենեակիս առանձնութիւնը մենիկ
կրնայիր շարունակել այսպէս ինչպէս ըրին, եւ ի՞նչ ենք
եթէ ոչ կրկնութիւնը սիրուած, ատուած նախադասութեան մեկ կրող

19.-

Ճամբան ժայռէն անդին կ'երթայ հովու վիհին. լոյս, աղ,
թերակղկին, նախադասութիւն մը կ'երկարի կտրատ, ծակոտկէն,
ջուրին վրայ, բան-տար-կեալ, քարերուն վրայ բանող ճեղքեր եւ
տարրերը կ'այլափոխուին (աղը՝ տեղում մը լոյսի) կը տառուին

20.-

պեղուող, կրկնուող ու յօդուած իրարու, առանց շրջագիծի
կեդրոնի, արձակուած ու ցրուած՝ ծիրերու վրայ, հեռախոյս, բառերը՝
հակասկիզբ եւ սկիզբէն դուրսն են հովու արշիպեղագոսին մէջ

21.-

որքան բարձրանամ կղզին կը մեծնայ կը դառնայ անտիրա-
պետելի. արշիպեղագոսը իր անծանօթութիւնը կ'ընդարձակէ մինչեւ
հորիզոն. նեղուցէն անդին՝ կապոյտ կլոր ծակը կղզիին, սրընթաց
պարապին մէջ. գրելը կը դարձնէ վիս օտարական. ո՞վ կը խօսի հոս.
կտրտուած, բաժնուած, վերածուած եմ բազմաթիւ կտորներու,
կոտորակներու թիւերու

եւ եղաւ վայրերու վայրիվերում

1970 Գ. ՊԸԼՏԵԱՆ

Մ. ԻՇԽԱՆ

ՍՊԱՍՈՒՄ

(ՎԻՊԱԿ)

***

Մենք նշանուեցանք ամառուան վերջերը։

Դէպքերու ճակատագրականութիւն ըսուած բան մը կայ այս աշխարհիս մէջ, որուն ուժը շատ աւելի մեծ է, քան դերակատարներու կամքը։ Սոնայի եւ իմ կեանքս վարող դէպքերը ի վերջոյ յանգեցան չա՛տ ընթացիկ ու հանրածանօթ իրենց վախճանին — նշանտուք։ Ինչպէ՞ս հասանք այդ վճռական որոշման, ինչպէ՞ս ես ընդունեցի ամէնուն նման ոսկեփայլ օղակ մը անցնել մատիս՝ չեմ դիտեր։ Այս օրուան պէս յստակ կը յիշեմ միայն նշանտուքի արարողութեան երեկոն։ Սոնայի ամառանոցային ընակարանը լեցուած էր ծանօթ եւ անծանօթ դէմքերու բազմութեամբ մը։ Սրահին մէջտեղը փառաւոր սեղան մը կար՝ գինիի շիշերով եւ ուտելիքներով բեռնաւոր։ Կենացներ, բարեմաղթութիւններ, օրհնութիւններ՝ ամէն կողմէ։ Մայրս յուզուած՝ ուրախութեան արցունքները կը սրբէր յաճախ։ Սոնան, վարդագոյն շղարշներու մէջ, երջանկութենէն կը ճառագայթէր ու կը թրվռար։

— Շնորհաւո՛ր ըլլայ, շնորհաւո՛ր ըլլայ։

— Աստուած երջանիկ ընէ...

— Տարոսը ձեր տունը...

Շփոթահար եւ կէս մը թմրած՝ կը լսէի օդին մէջ շրջան ընող այս խօսքերը, կը դիտէի հանգիսագրուող տեսարանը, բայց չէի հասկնար, թէ այս բոլորը ուղղակիօրէն ի՞նչ կապ ունին ինծի հետ, ինչո՞ւ ամէնուն նայուածքները ուղղուած են իմ վրաս եւ ես ինչո՞ւ աջին ու ձախին ստիպուած եմ ժպտելու՝ արուեստական թուղթէ ժպիտներով։ Ա՞յս էր նշանտուք ըսուածը։ Անխոստովանելի տրրտմութիւն մը կը խտանար հոգիիս հեռաւոր հորիզոններուն վրայ։ Ո՛չ, սէրը եւ երջանկութիւնը նշանտուքով չէին ամրապնդուեր բընաւ։ Սոնան եւ ես աւելի ուրախ, աւելի բախտաւոր չէի՞նք միթէ շոճիի մը ստուերին տակ, երբեմն իրարու քէն ըրած, երբեմն հաչտ, իրար կորսնցնելու եւ իրար վերագտնելու տեւական անորոշութեան մէջ։ Մինչդեռ հիմա այս պաշտօնական սեղանը մեզ կը դնէր պաշտօնական զիրքերու վրայ, հաստատուն կաղապարի մը սահմանները պարտադրելով մեր քայլերուն։

— Ուրախ չե՞ս, — ըսաւ Սոնան, յարմար վայրկեան մը գըտնելով եւ ձեռքս սեղմելով գողունի։

Ինչպէ՞ս չէ, ուրախ էի, ի պաշաօնէ ուրախ պէտք է ըլլայի. նշանուող երիտասարդ մը կրնա՞յ ուրախ չըլլալ... Միայն թէ՝ կը մոռնայի յաճախ ժպտելու եւ յանցանքի մը տարտամ զգացումը կը մթագնէր նայուածքս։ Գիտե՛մ, անգամ մը եւս անբնական պիտի դտնէք իմ այս ապրումներս եւ հիւանդ հոգիի մը քմայքներուն պիտի վերագրէք զանոնք։ Որովհետեւ, պատուով եւ օրէնքով կատարուած նշանտուք մը սուրբ է միշտ, նախադուռը պսակի խորհուրդին, հետեւաբար ոչ մէկ յանցանք կը պարունակէ իր մէջ։ Կա՞յ աւելի աստուածահաճոյ գործ, քան երկու սիրող սրտերու վերջնական միացումը։ Այսուհանդերձ, ես յանցաւոր կը զգայի ինքզինքս անծանօթ սըրբութեան մը առջեւ։ Այս միացումը անվերադարձ բաժանում մըն էր կարծես նոյն ատեն, հրաժեշտ մը բոլոր այն սպասումներուն, որոնք անպարագրելի էին՝ ինչպէս երկնային տարածութիւնները, որոնք երբեմն չօշափելի մարմին կը դառնային, երբեմն կապոյտ տեսիլք եւ որոնց համագումար էութիւնը կը կոչուէր ՍԷՐ։ Այդ սէրը ինծի համար անհանգրուան ճամբորդութիւն կը նշանակէր, յարաշարժ երազ, մշտանորոգ արցունք ու ժպիտ։ Մինչդեռ հիմա մատիս կ'անցընէին կարծր օղակ մը, իբրեւ վերջակէտ այդ բոլորին։

Ճակատագի՛ր, ճակատագի՛ր...

Օղակ մը կար հիմա ո՛չ միայն մատիս, այլեւ վզիս ու սրտիս շուրջ, օղակ մը — հոգ չէ թէ ոսկի — որ կը սեղմէր եւ կը սպառնար չնչահեղձ ընել զիս...

Մթնոլորտը սկսած էր տաքնալ՝ խմիչքի ազդեցութեան տակ։ Ձայնագիր մեքենայ մը նորօրինակ ճիչեր կ'արձակէր անկիւնէ մը եւ մէկ երկու դեռահաս զոյգեր, Սոնայի ազգականներէն, կը պարէին սրահի վերի կողմը, բաց մնացած ափ մը տարածութեան վրայ։ Սեղանին շուրջ հաւաքուած բազմութեան մէջ կը տիրապետէր Արշակ իր չէնչող եւ յորդուն զուրաթութեամբ, կատակներով, զոց եղած սրամտութիւններով։ Բաժակ մը կար միշտ ձեռքը եւ այդ բաժակը կը պարպուէր ու կը լեցուէր տեւաբար։ Հիանա՞լ թէ մեզքընալ... Ահա մէկը, որուն համար կեանքը ո՛չ անցեալ ունի, ո՛չ գալիք, ո՛չ հեռաստաններ կը պարզէ, ոչ ալ խորհուրդներ կը սքողէ։ Ամէն ինչ կ'ամփոփուի ներկային մէջ, հո՛ս, վարը, իր ձեռքերու հասողութեան սահմանէն ներս։ Մնացեալը, այսինքն՝ իմ բաժինս, սուտ ու ցնորք, ծիծաղելի յիմարութիւն։

Փիչ ետք բարեկամս, ինչպէս կը սպասէի, եկաւ քովս՝ բաժակը ձեռքին, հանդիսաւոր ու լուրջ դէմք մը առաւ եւ խանդավառութեան ինքնաբուխ պոռթկումով մը բացագանչեց.

— Նշանուածներուն կենա՛ցը, խմենք մինչեւ յատակը, — ապա չատ ցուցական խոնարհութիւն մը ընելով դիմացս, աւելցուց.

— Թոյլ կու տա՞ս, որ թանկագին խօսեցեալիդ հետ պարեմ։

Սոնան Արշակի թեւերուն մէջ էր արդէն, սրահին միւս ծայրը։ Հեռուէն կը դիտէի, թէ ինչպէս պաառական բարեկամս իր լա՛յն ժպիտով հակած էր նշանածիս վրայ եւ իւրայատուկ կնամեծար խօսքերով կը ջանար շոյել Սոնայի ինքնասիրութիւնը։ Առանց լսելու՝ դրեթէ բառ առ բառ դոց դիտէի անոր ըսածներն ու ըսելիք-

ները։ Տարօրինա՜կ երեւոյթ, Սոնան անտարբեր կը թուէր այս անդամ, վերացած, երազկոտ, տժգոյն եւ ինքնամոռաց։ Վալսի մը կշռոյթին մէջ դարձող անոր մարմինը աննիւթացած էր կարծես եւ դէմքին վրայ գերեզմանային լոյսի մը յուզումը կը ցոլար։ Ու քիչ-քիչ ինծի թուեցաւ, թէ վարդագոյն շղարշներով պարուրուած այդ աղջիկը մարմնացեալ երազ է, ա՛ն՝ որուն սպասած էի տարիներով եւ որ պիտի դար՝ ճակատագրին պէս հզօր ու կեանքին չափ անդիմադրելի...

Բայց ա՞ն էր իսկապէս...

Գիւղ բարձրացանք իբրեւ սիրահար եւ գիւղէն իջանք իբրեւ նշանածներ։

Տնօրէնս սրտանց շնորհաւորելէ ետք զիս, աւելցուց.

— Լաւագոյն ընտրութիւնն է, որ կատարեցիք. օրիորդ Սոնան հիանալի տանտիկին կ՚ըլլայ. ուշիմ, գործունեայ, պատուաւոր...

Մօտաւորապէս նոյն բաները ըսին նաեւ դրասենեակի միւս գործակիցներս։ Չէի խաբուած, ընտրութիւնս լաւ էր, ընտրութիւնս՝ յաջող։

«Ընտրութիւն» բառը կը ջղայնացնէր զիս, սիրոյ հանդէպ ունեցած ըմբռնումիս դէմ սրբապղծութեան պէս բան մը ըլլալով։ Սակայն ստիպուած էի շնորհակալութեամբ ընդունելու պաշտօնակիցներուս խօսքերը։ Կրնայի՞ անոնց բացատրել, թէ Սոնան ես չընտրեցի, այլ սպասումիս նախասահմանեալ պսակումը հանդիսացաւ...

Ուրեմն ես, մարդոց աչքին, կարգուելու թեկնածու, կարգի մտած, կարգապահ մէկն էի այսուհետեւ։ Մէկը՝ որուն «կեանքի նաւակը» իր առագաստները իջեցուցած էր եւ խելօքիկ մը նաւահանգիստ մտած։ Մնա՜ք բարով՝ մեծ տեսիլքներու մեծ հովեր, մնա՜ք բարով՝ անծանօթ ափունքներու կախարդական երազներ... Ես իմ ստեղծած սիրավէպիս հերոսը չէի այլեւս։

Նաւահանգիստի հանդարտ ջուրերէն չափազանց դոհ էր Սոնան եւ սրտանց կը փափաքէր օր առաջ ցամաք ելլել, տուն-տեղ ըլլալ եւ իր բուն դերին մէջ մանել։ Իր մուրազին հասած յաղթական աղջկան մը անկիրք, այլ տոկուն գոհունակութիւնը կը փայլէր դէմքին վրայ։ Աւելի համբերող ու ներողամիտ էր դարձած իմ քմայքներուս հանդէպ։ Մեր առանձնութեան պահերը առաջուան համը չունէին եւ մեր համբոյրները արարողութեան մը մեքենականութեամբ կը կրկնուէին կարծես։ Ես գիտէի, թէ Սոնան իմ ապագայ կինս էր եւ Սոնան գիտէր, թէ ես՝ իր ապագայ ամուսինը։

Նոյնիսկ որոշուած էր մեր ամուսնութեան մօտաւոր թուականը՝ Յունուարի սկիզբը։ Երեք-չորս ամիսներ կը բաժնէին մեզ այդ բախտորոշ թուականէն ու ես չէի գիտեր, թէ ինչո՞վ պիտի լեցընէի ժամանակը։ Սոնան, ընդհակառակն, շատ զբաղած կ՚երեւէր։ Գործէն ետք, մամային կամ ընկերուհիի մը հետ շուկայ կը վազէր, դերձակուհիի կ՚երթար, նորոյթի ամսաթերթեր կը թղթատէր։ Օժիտի պատրաստութիւնը կլանած էր զինք. եւ ի՜նչ մեծ հաճոյքով անձնատուր կ՚ըլլար այդ տենդագին վազվզուքին։

Սոնայի նախասիրած խօսակցութեան առանցքը մեր ապագայ

տունն էր։ Հիմա, աւելի քան առաջ, տարուած էր պատկերազարդ հանդէսներու ցուցադրութիւններով, որոնցմէ օրինակներ կ՚ընտրէր եւ ծրագիրներ կը կազմէր։ «Բան մըն ալ դուն ըսէ», կը բացագանչէր երբեմն ջղայնացած, տեսնելով անտարբեր կեցուածքս։ Ի՞նչ կրնայի ըսել. իմ հիւսած վէպիս ղունալեղ պաստառին վրայ ո՛չ նման վարակոյրներ կային, ոչ ալ նման թիկնաթոռներ։ Այդ վէպը ամբողջովին լոյս էր ու հոգի...

Օր մը, դարձեալ խանդավառուած տան ներքնամասի ինքնատիպ մէկ կահաւորումով՝ քովս վազեց եւ ամսաթերթի բաց էջը դրաւ աչքիս առջեւ.

— Նայէ՛, Ադամ, ես կ՚ըսեմ՝ ասանկ բան մը ընենք մեր հիւրասենեակին համար. թէ՛ պարզ է ու ժան եւ թէ ճաշակաւոր...

«Գեղջուկ ոճ»ի նմոյշ մըն էր ցոյց տուածը։ Չպատասխանեցի։ Նայուածքս կանգ էր առած նկարը կենդանացնող կապուտաչուի հըմայիչ աղջկան վրայ, որ ընկողմանած էր տիւանին եւ ժպիտներուն ամէնէն քնքուշը կը նուիրէր ինծի։ Երկար վայրկեան մը զայն դիտելէ ետք, դարձայ Սոնային.

—Ի՞նչ է կարծիքդ սա հրաշալիքի մասին. նայէ մէյ մը, ի՛նչ հասակ, ի՛նչ մարմին, ի՛նչ աչքեր...

— Սուտ բաներ են ասոնք, — պատասխանեց Սոնան չոր ու ջղային, — աչք խաբող երազներ, դուն ինծի նայէ, ինչո՞ւդ պէտք եւ ինձմով դոհացիր։

Ա՛խ, ա՛յդ էր բուն իսկ խնդիրը, կեանքիս անլուծելի հարցը։ Աչք խաբող երազներէ հրաժարիլ եւ դոհանալ չօշափելի իրականութեամբ...

Նշանաւոր մատանին մատին անցընելէն ի վեր Սոնայի վերաբերումը բոլորովին փոխուած էր Արշակին հանդէպ։ Ո՛չ միայն ետ չէր մղեր անոր կնամեծար խօսքերը, այլեւ սկսած էր ախորժիլ անոր դարպասէն ու ծառայական մեծարանքներէն։ Զափազանցած չեմ ըլլար, եթէ ըսեմ, թէ կը փնտռէր Արշակի ներկայութիւնը եւ քրոջական հոդածութեամբ կը վարուէր հետը։ Մեր առանձնութեան միօրինակութիւնը բարեխառնելու միջո՞ց մը կը համարէր արդեօք դինք։ Կը դժուարանայի բացատրութիւն տալ, երբ հետզհետէ ինծի համար սկսաւ անհանդուրժելի դառնալ Արշակի անձը, իր անփոփոխ կլիմայով։ Պիտի դար ամէն օր, պիտի կատակէր, պիտի սրախօսէր, նշանածիս արդուզարդը պիտի դովաբանէր եւ ինծի դառնալով՝ պիտի յանկերգէր.

— Քիչ մը խնդա՛, պէ՛, աս որքա՜ն լուրջ ես...

Աւեն-աւեն կը համարձակէր մինչեւ իսկ ձեռքի կատակներ ընել Սոնայի հետ այնպիսի բնական աղատութեամբ մը, որ որեւէ մեղաւոր կասկածի դուռ չէր բանար։ Այսուհանդերձ, ես զսպուած տհաճութեամբ կը դիտէի այդ բոլորը եւ քիթս կը կախուէր ինքնաբերաբար։ Կնոջական իր սուր բնազդով Սոնան կը դդար անշուշտ իմ մէջ խմորուող նախանձի ապրումը եւ կը զուարճանար։ Նախանձի այս զդացումը նորութիւն էր եւ յաղուրդ կու տար մասամբ սիրոյ համար տառապելու բնական պապակիս։

Օր մը ա՛լ չհամբերեցի եւ պոռացի Սոնայի երեսին.

— Ի՛նչ երես կու տաս սա անպատկառին. եւ ի՞նչ կը գտնես արդեօք անոր մէջ. պարապ աղուն մէկն է։

— Ինչո՞ւ ատանկ կը խօսիս, Արամ, — զարմացաւ Սոնան, — նոր չէ որ կը ճանչնանք զինք. մեր ամէնէն հաւատարիմ բարեկամն է։ Եւ յետոյ, իր քիչ մը հասարակ արտաքինին տակ՝ շատ բարի սիրտ մը կը կրէ։ Ես նոյնիսկ պիտի առաջարկէի, որ մեր կնքահայրը ըլլայ...

— Երբ ժամանակը գայ՝ կը խորհինք, — ըսի դառնութեամբ եւ հեռացայ։

Արշակ պատճառ դարձաւ, որ նշանախօսութեան չրջանի իմ ծայրագոյն կռիւներէս մէկը ունենամ Սոնային հետ։ Քիչ մնաց, որ իր երեսէն մենք խզուէինք։

Շաբաթ օր մը, իրիկուան դէմ, ըստ սովորութեան Սոնայենց տունը գացի։ Նշանածս տունը չէր։ Մայրը զարմացած յայտնեց, թէ կէս ժամ առաջ Սոնան տունէն դուրս էր ելած մեզի գալու համար։ Շտապով տուն վերադարձայ։ Սոնան չէր եկած։ Միաքս պղտորեցաւ։ Ինչո՞ւ ստած էը, ինչո՞ւ մեզի չէր հանդիպած, ո՞ւր կրնար ըլլալ հիմա։ Նետուեցայ փողոց եւ սկսայ աննպատակ քալել. Կասկածի թոյնը ամէնէն զօրաւորն է թոյներուն մէջ։ Այս աղջիկը, ինչ խորհէի քալած ատենս, չափը կ՝անցընէ. իմ քիթիս կը խնդայ եւ ես կը քնանամ։ Պէտք է որ դասը տամ, պէ՛տք է վճռական ըլլամ։

Փողոցի մը անկիւնը դարձած միջոցիս հեռուէն տեսայ յանկարծ զինք՝ Արշակին հետ կողք-կողքի, մտերմօրէն անձնատուր տաք խօսակցութեան մը։ Կասկածս ինծի կը ներկայանար ահա բիրտ իրականութեան պատկերով։ Քաշուեցայ դրան մը խորշին մէջ եւ բաղմապատկուած աչքերով դիտեցի անոնց անցքը։ Ձեռքի ու դէմքի ոգեւոր շարժումներով Արշակ կը ճառէր, իսկ Սոնա կը նայէր անոր հիացիկ, երջանիկ, կը նայէր ու կը ժպտէր...

Նախանձի անորոշ զգացումը, որ ատենէ մը ի վեր կ՝այցելէր ինծի, դարձաւ իժ եւ խայթեց հոգիս։ Իմ տառապանքիս ընդմէջէն եւ տառապանքիս պղտոր լոյսով տեսայ, թէ Սոնան էութեանս անբաժան մէկ մասն էր դարձած եւ զայն ինձմէ խլելու ամէն փորձ կրնար բզկտել ոգի անձս։

Պիտի չնկարագրեմ այդ իրիկուան իմ վիշտս, որուն վերյիշումն իսկ տարիներ ետք, կ՝ընկճէ զիս։

Գիշերը այցելութեան գացի նորէն նշանածիս տունը։ Հերոսական ճիգ մը ի գործ դրած էի, որպէսզի հանդարտ եւ բնական երեւիմ։ Սոնա իր սենեակը փակուած կը կարդար։ Երբ զիս տեսաւ՝ աչքերը փայլեցան ուրախութենէն եւ գորովալի ձայնով մը ըսաւ.

— Քու մասիդ կը մտածէի, ի՛նչ լաւ ըրիր որ եկար։

Ո՛վ կին, կեղծիք է քու անունդ եւ խաբէութիւն՝ քու հոգիդ, արտասանեցի մաքէս թատերական շեշտով, բայց առանց ձայն հանելու նստայ սեղանին մօտ։

— Ժամը վեցի մօտերն ալ եկայ ես, տունը չէիր, — ըսի անտարբեր, գրքի մը էջերը դարձնելով։

— Մե՛ղք, գիտնայի քիչ մըն ալ կը սպասէի։ Ուշացար եւ ես ալ չուկայ գացի։

— Մինա՞կդ գացիր։

— Օ ո՛չ... մինակս չէի... ընկերուհիի մը հետ։

— Ընկերուհի՞, ո՞ր մէկ ընկերուհիդ։

— Նուարդը, դիտե՛ս, շատ ճաշակաւոր է, հագուստէ եւ կերպասէ լաւ կը հասկնայ։

Լռեցի։ Կ՚ըմբռշխնէի հաճոյքը այն հարուածին, զոր կը պատրաստէի մտքիս մէջ։ Սանկ՝ թատերական, զգայացունց հարուած մը, որմէ չչմած մնար օրեր շարունակ։ Ի՞նչ ալ ազուոր դիտէր ստել իմ անմե՛ղ, իմ պարկե՛շտ Սոնան։ Ե՞րբ էր սորված այս նոր արուեստը ու ես լուր չունէի։ Աչքերուն մէջ վախկոտ ժպիտ մը կը խաղար եւ իր դէմքը, լուսամփոփի կիսալոյսին մէջ ընկղմած, ոչ մէկ ժամանակ այդքան դրաւիչ ու նոյն ատեն այդքան ատելի չէր երեւցած ինծի։

Ոտքի ելայ եւ բառերը հատիկ-հատիկ արտասանելով ըսի.

— Դուն կը ստես, դէշ կերպով՝ ինը ստես, որովհետեւ Նուարդին հետ չէիր։ Ես քեզ փողոցը տեսայ Արշակին հետ։

— Ճիշդ ես, —շփոթեցաւ Սոնա, — կեցիր որ բացատրեմ...

— Բացատրելիք բան չմնաց, — պոռացի զայրալից, — դուք զիս կը խարէք, դուք իմ քիթիս կը խնդաք... Մեր մէջ ամէն ինչ վերջացած է։ Ազատ ես այսօրուընէ սկսեալ։ Ահա՛ մատանիդ...

Եւ մատանին ձեռքէս հանելով նետեցի սեղանին վրայ ու դուրս ելայ։ Ետեւէս լսեցի Սոնայի հեկեկուն ձայնը.

— Արա՛մ...

Դուրսը բարակ անձրեւ մը սկսած էր տեղալ։ Ճակտիս այրող տենդը հաճոյքով դէմ տուի անձրեւի կաթիլներուն եւ քալեցի անընպատակ։ Հակասական մտքեր կը չարչրկէին ուղեղս։ Մէկ կողմէն կ՚անդրադառնայի, թէ տղայութիւն էր ըրածս. մատանին նետե՛ի՝ չստուգուած կասկածի մը համար, առանց բացատրութիւն լսելու... հաւանաբար թիւրիմացութեան մը զոհն էինք երկուքս ալ։ Միւս կողմէ՝ նախանձին օձը կը թափահարէր իր գլուխը կուրծքիս տակ եւ իրաւունք կու տար ինծի։ Հիանալի կը գտնէի վճռականութիւնս, առնական կեցուածքի փառաւոր յաղթանակ մը, որքան ալ սուղ արժէր այդ յաղթանակը հետագային։ «Թող տառապի, թող լայ, ինչպէս ես կը տառապիմ. արժանի էր ասանկ դասի մը։ Մինչեւ որ չդայ եւ ներողութիւն չխնդրէ՝ երեսը չեմ նայիր», կը մրմնջէին շրթունքներս մութին մէջ։ Եւ այս մենախօսութիւնը ուժ կու տար ինծի, կը փարատէր ներքին վախերս։

«Հապա եթէ չդայ՝ ի՞նչ պիտի ըլլայ վիճակդ», կը պատասխաներ նոյն դաւադիր ձայնը, որ միշտ կը միջամտէր նման պարագաներու։

«Կու գայ, միշտ եկեր է, նորէն կու գայ, գլուխը կը դնէ կուրծքիս ու մանկան մը վճիտ արցունքներով ներողութիւն կը խնդրէ», կը կրկնէի ինքնավստահ։

Ճաշորդ օր, Կիրակի, առտու կանուխ իսկապէս ալ Սոնան եկաւ մեզի։ Դէմքը տժգոյն էր, իսկ աչքերը՝ ուռած։ Ցայտնի էր, որ ամբողջ գիշերը չէր քնացած ինծի պէս։ Մայրս շատ ուրախացաւ այդ ժամուն Սոնան մեր տան մէջ տեսնելով։ Հարազատ աղջկան չափ կը սիրէր զինք եւ կ՚ուզէր օր առաջ հարս ունենալ։

— Մամա, այս կէսօր հոս պիտի ճաշեմ, եկայ որ կերակուրի

պատրաստութեան օգնեմ, — ըսաւ Սոնա՝ ցաւագին ժպիտ մը դէմ-քին։

— Հազա՛ր բարի, այդ ի՞նչ լաւ մտածեր ես...

Երբ առանձնացանք սենեակիս մէջ, Սոնան չկրցաւ տիրապետել ջիղերուն եւ փլաւ աթոռին վրայ։ Արցունքները կը հոսէին այտերն է վար։ Կ՚ուզէր խօսիլ ու չէր կրնար։ Ի վերջոյ կցկտուր բառերով ըրաւ իր խոստովանանքը.

— Քեզի համար էր, Արա՛մ, որ սուտ խօսեցայ, կը ներես... ուզեցի քեզի հաճոյք պատճառել եւ հակառակը պատահեցաւ... երբանի՞ թէ չընէի, ես ի՞նչ գիտնամ...

— Բան չեմ հասկնար կոր։

— Այսօր քու տարեդարձդ է. դուն թերեւս մոռցած ես, բայց ես չեմ մոռնար։ Ուզեցի քեզի անակնկալ մը ընել։ Արշակէն խնդրեցի, որ հետս չուկայ իջնէ՝ քեզի աղուոր նուէր մը առնելու համար. Այր մարդու յաւուկ առարկաներէն ան լաւ կը հասկնայ։ Եւ որպէսզի նուէրս իրական անակնկալ մը ըլլայ, ուզեցի ծածկել ամէն բան։ Կ՚երդնում, Արամ, այս է ամբողջ ճշմարտութիւնը...

Եւ Սոնա ձեռքի պայուսակը բանալով ժամացոյց մը հանեց ու ղրաւ սեղանիս վրայ։ Թեւի սքանչելի ժամացոյց մը, զոր կը կրեմ մինչեւ այսօր։

Մ. ԻՇԽԱՆ

(Շար. 4)

Յ. ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ

ՊՐԻՍՄԱԿ

Կը թրթռան ձայները
անդրերկրեայ շրթունքներէ:
Տայոնիսիւս կը սպասէ:

Ահա մարդիկ կը բարձրանան
մահացածներու երկրէն.
կարծես անոնք ոչինչ ունին կորսնցնելիք.
իրենց մարմնին մէջ կը տեսնե՞ս
— հողերու տակ՝ անտառներ են ածխացող,
ջուրերու տակ՝ քաղաքներ են ողողուած,
ձիւներու տակ՝ ստորերկրեայ սերմեր են,
շշուկներ են, աչքեր են,
տերեւներ են, ձեռքեր են,
շշուկներ են —
Քաղաքներու աշխարհէն
(Ոդիսեւսը հաւանաբար զրուցած է իրենց հետ)
եղանակին՝ արեան, գինիի,
անոնք կ'արթննան:

Անոնք կու գան մերկ, ապշած աչքերով:
Անոնք կասկածով կը կոխեն գետին:
Մենք կը կարծէինք, մեր մարմինները
այլեւս պիտի չծլարձակին.
բայց մեր միսերէն ահա դուրս կու գայ
ոստ մը՝ երկնքին
իր շուքը ձգած
(վիշապաքաղ մը՝ այնքան կենսունակ,
կը սպաննէ մեզ):

Ծիածան մը կը յորդի՝
արեան, կանանչի,
դեռ արեւի, մանուշակի ու երկնքի
միաձուլումէն
անտառին մէջ պրիսմակային,
աշխարհին մէջ պրիսմակային...

***

Ճերմակ լոյսը գլխապտոյտ կը պատճառէ.
տարբեր աշխարհ մը կը բանայ՝
քառսային...
եւ հոսանքը կը շարունակուի:

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ

Ուրիշ խոստումներու կարգին՝ Էօժէն Իոնեսքոյի հետապայ միարար թատերախաղը ընթերցողին հաղորդելու անցեալ տարուան մեր խոստումը եւս անկատար մնաց։ Զկրկնենք ամէնուն ծանօթ պատճառը. ըսենք միայն, որ նախապէս կազմած մեր ծրագիրներէն ոմանք պիտի իրագործենք յաջորդող ամիսներուն ընթացքին, եւ ամէնէն առաջ՝ Սամուէլ Պէքէթի «Սպասելով Կոտոյին» թատերգութեան թարգմանութիւնը, որ անմիջապէս պիտի հետեւի Իոնեսքոյի «Դաս»ին։

Այս դարուն ձիշդ կիսուն գրուած եւ առաջին անգամ 1951ին ներկայացուած Իոնեսքոյի ներկայ թատերախաղը, հեղինակին միարար միւս թատերախաղերէն «Ճաղատ երգչուհի»ին հետ՝ իր դասած ժողովրդականութեամբ կը հանդիսանայ մեր օրերու թատերական պատմութեան ամէնէն զարմանալի երեւոյթներէն մէկը։ Զհաշուելով տարբեր երկիրներու մէջ անոր բեմադրութիւնները եւ բացառելով Երկուշաբթի օրերը, Փարիզի Հիւչէթ թատրոնի բեմին 1957էն ասդին անիկա կը ներկայացուի ամէն օր։ Տասնինը տարիներէ ի վեր ամէ՛ն օր։ Ասիկա պատմութիւնն է։ Էութեան մասին համադրական յօդուած մը պիտի հրատարակենք վերջին հատուածին հետ։

ԴԱՍԸ

ԿԱՏԱԿԵՐԳԱԿԱՆ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹԻՒՆ

ԱՆՁՆԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ, 50էն 60 տարեկան
ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ, 18 տարեկան
ՍՊԱՍՈՒՀԻՆ, 45էն 50 տարեկան

ՏԵՓՈՐ

Ներունի փրոֆեսէօրին աշխատանոցը, որ նոյն ատեն իբրեւ ճաշասենեակ կը ծառայէ իրեն։

Բեմին ձախ կողմը կայ դուռ մը, որ կը բացուի շէնքին աստիճաններուն վրայ. խորքին, աջ կողմը, կայ ուրիշ դուռ մը, որ կ'առաջնորդէ յարկաբաժնին ընդարձակը։ Փիչ մը ձախին՝ պատուհան մը, ոչ շատ մեծ, պարզ վարագոյրներով։ Պատուհանին դուրսի կողմը՝ հասարակ ծաղիկներու թաղարներ։

Հեռուն կը նշմարուին կարմիր տանիքներով ցած տուներ. աւանը։ Երկինքը զորշ կապոյտ է։ Աջին՝ գաւառական պահարան մը։ Սեղանը կը ծառայէ նաեւ իբրեւ գրասեղան։ Անիկա կը գտնուի սեն-

եակին մէջտեղը: Շուրջը կան երեք աթոռներ, եւ երկու ուրիշներ՝ պատուհանին երկու կողմերը, բաց գոյնով գորգ մը, գիրքերով լի մի քանի դարակ:

Երբ վարագոյրը կը բարձրանայ՝ բեմը պարապ է, եւ բաւական ատեն մը այդպէս կը մնայ: Ապա կը լսուի մուտքի դրան զանգը:

Սրահէն կը լսուի

ՍՊԱՍՈՒՀԻՆ ՁԱՅՆԸ (բեմին ետեւէն).— *Այո՛: Անմիջապէս:*

Աստիճաններէն վազելով իջնելէ ետք՝ կ'երեւայ: Ան յաղթանդամ է, տարիքը՝ 45էն 50, կարմրաթուշ, գիւղական գլխարկով:

ՍՊԱՍՈՒՀԻՆ (մուտք կը գործէ հովուպէս, ետեւէն շընչակցելով կու տայ աջակողմեան դուռը, կը սրբէ ձեռքերը գոգնոցին վրայ, վազելով նոյն ատեն դէպի ձախակողմեան դուռը, մինչ զանգին ձայնը կը լսուի երկրորդ անգամ).— *Համբերութի՛ւն: Հիմա՛ կու գամ:* (Կը բանայ դուռը: Կը յայտնուի 18 տարեկան երիտասարդ աշակերտուհին: Գոգնոցը մոխրագոյն է, ունի պզտիկ սպիտակ օձիք մը, եւ անուրին՝ պայուսակը): *Բարի լոյս, Օրիորդ:*

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Բարի լոյս, Տիկին: Փրոֆեսէօրը տո՞ւն է:

ՍՊԱՍՈՒՀԻՆ.— Դասի՞ համար կը հետաքրքրուիք:

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Այո, Տիկին:

ՍՊԱՍՈՒՀԻՆ.— Ան ձեզի կը սպասէ: Նստեցէք վայրկեան մը, իմացնեմ իրեն:

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Շնորհակալութիւն, Տիկին:

Կը նստի սեղանին քովը. դէմքը՝ հանդիսականներուն. ձախին՝ մուտքի դուռը. ան կոնակը կը դարձնէ միւս դրան, ուրկէ հապճեպով դուրս կ'ելլէ սպասուհին, որ կը կանչէ.

ՍՊԱՍՈՒՀԻՆ.— Պարո՛ն, վար իջէք, եթէ կը հաճիք: Ձեր աշակերտուհին եկաւ:

ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԻՆ ՁԱՅՆԸ (քիչ մը բարակ).— *Շնորհակալութիւն: Հիմա կ'իջնեմ... երկու վայրկեանէն...*

Սպասուհին դուրս ելած է. աշակերտուհին, ոտքերը ետին ծալած ու պայուսակը ծունկերուն՝ կը սպասէ անտրտունջ. քանի մը արագ ակնարկներ կը նետէ շուրջը, կարասիներուն վրայ, ինչպէս նաեւ առաստաղին. ապա՝ իր պայուսակէն կը հանէ տետրակ մը, զոր կը թերթատէ եւ ապա երկարօրէն կանգ կ'առնէ էջի մը վրայ այնպէս՝ որ կարծես դասը կը կրկնէ կամ վերջին ակնարկ մը կը նետէ իր պարտականութիւններուն վրայ: Ան կը թուի ըլլալ քաղաքավար, բարեկիրթ, այլ նաեւ աբթուն, գուարթ, կենսունակ էակ մը. նորափթիթ ժպիտ մը շրթներուն. ողբերգութեան ընթացքին, որ տեղի պիտի ունենայ, ան աստիճանաբար պիտի դանդաղեցնէ իր շարժումներուն աշխուժ ընթացքը, կը շոյթը իր ընթացքին. ան պիտի կորսընցնէ զուարթութիւնն ու սկզբնական ժպիտը եւ աստիճանաբար պիտի դառնայ տխուր, մթամած. սկիզբը չափազանց կենսաթրթիռ՝ ան հետզհետէ պիտի ըլլայ յոգնաբեկ, քնաքաթախ. ողբերգութեան աւարտէն քիչ մը առաջ իր դէմքը պէտք է արտայայտէ պարզապէս ջղային ճնշում մը. իր խօսելակերպը պիտի փոխուի, լեզուն պիտի ծանրանայ, բառերը կարծես դժուար պիտի գան իր յիշողութեան մէջ եւ բերնէն դուրս գան նոյնքան դժուարութեամբ. ան տարտամօրէն անդամալոյծ պիտի թուի, լեզուն բռնուած. սկիզբը կամովին, գրեթէ յարձակողական թելով, ան հետզհետէ պիտի դառնայ կրաւորական՝ մինչեւ ա՛յն աստիճան, որ պիտի վերածուի լխկած ու անշարժ առարկայի մը, թուելով անկենդան՝ Փրոֆեսէօրին ձեռքերուն մէջ. այնպէս որ՝ երբ այս վերջինը հասնի իրագործելու իր վերջնական արարքը, աշակերտուհին պիտի չկարենայ հակազդել այլեւս: Անգգայա-

ցած՝ Աշակերտուհին անդրադարձ պիտի չունենայ բնաւ. միայն իր աչքերը, սառած դէմքի մը վրայ, պիտի արտայայտեն զարմացում մը եւ անկարագրելի սարսափ մը. մէկ վարուելակերպէն միւսը կատարուող անցքը, հասկնալի է, պիտի ըլլայ անզգալաբար:

Փրոֆեսէօրը ներս կը մտնէ: Ան ներմակ մօրուքով պզտիկ ծերուկ մըն է. կը կրէ ակնոցներ եւ սեւ պըզտիկ գլխարկ, ինչպէս նաեւ հագած է ուսուցիչի սեւ ու երկար տարազ մը, սեւ տաբատ, սեւ կօշիկներ, կեղծ ներմակ օձիք, սեւ փողկապ: Ծայրայեղօրէն քաղաքավար, չափազանց երկչոտ, երկչոտութենէն ձայնը խեղդուած, չափազանց շիտակ, չափազանց փրոֆեսէօրական տիպար մը: Ատեն-ատեն ձեռքերը կը շփէ. ատեն-ատեն աչքերուն մէջ հեշտալից բոցկլտում մը, որ արագօրէն կը մարի:

Ողբերգութեան ընթացքին, իր երկչոտութիւնը պիտի անհետի աստիճանաբար, անզգալիօրէն: Աչքերուն յայրատ բոցկլտումը պիտի վերածուի լափլիզող ու շարունակական ցանկութեան մը. գործողութեան սկիզբը աւելի քան անվտանգ երեւոյթով՝ Փրոֆեսէօրը աստիճանաբար աւելի ինքնավստահ պիտի դառնայ, ջղային, խածան, տիրապետող, մինչեւ որ իրեն հաճոյ երեւցած ձեւով պիտի խաղցնէ իր աշակերտուհին, որ իր ձեռքերուն մէջ դարձած է խեղճ առարկայ մը: Փրոֆեսէօրին տկար եւ բարակ ձայնը, բնականաբար, իր կարգին հետզհետէ աւելի պիտի զօրանայ եւ, վերջաւորութեան, պիտի ըլլայ ծայրայեղօրէն պայթուցիկ, լեցուն, շեփորի մը պէս հնչեղ, մինչ Աշակերտուհիին ձայնը, որ գործողութեան սկիզբներուն այնքան պայծառ էր ու առողջ շեշտերով, աստիճանաբար ու գրեթէ անլսելի ըլլալու չափ պիտի տկարանայ: Առաջին տեսարաններուն մէջ, Փրոֆեսէօրը պիտի կմկմայ, շատ թեթեւօրէն, թերեւս:

ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Բարի լոյս, Օրիորդ... Դո՞ւք էք, իրապէս դուք էք նոր աշակերտուհին, այնպէս չէ՞:

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ (արագօրէն կը դառնայ, շատ ինքնավստահ երեւոյթով, աշխարհիկ պարմանուհիի մը նմանոտքի կ'ելլէ, կ'առաջանայ դէպի Փրոֆեսէօրը, կ'երկարէ ձեռքը ան-նոր).— *Այո, Պարոն: Բարի լոյս, Պարոն: Ինչպէս կը տեսնէք, ես ճիշդ ժամանակին եկայ: Զուզեցի ուշանալ:*

ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Լաւ է, Օրիորդ, չնորհակալութիւն, բայց պէտք չկար ճապարելու: Զեմ դիտեր ինչպէս ներողութիւն խնդրել՝ ձեզ սպասցուցած ըլլալուս համար: ...Ես ալ ճիշդ վերջացնելու վրայ էի... Ներողամիտ եղէք... Կը ներէք ինծի...

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Պէտք չկայ, Պարոն: Ատոր մէջ որեւէ վնաս չկայ, Պարոն:

ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Ներողութիւն... Դըժուարութիւն ունեցա՞ք առնը գտնելու:

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Երբեք... Բնա՛ւ երբեք: Եւ յետոյ՝ հարցուցի: Հոս ամէն մարդ կը ճանչնայ ձեզ:

ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Արդէն երեսուն տարի կ'ընէ, որ այս քաղաքը կը բնակիմ: Մինչեւ դուք նոր եկած էք հոս: Ինչպէ՞ս կը գտնէք զայն:

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Բնաւ դէշ չթուեցաւ ինծի: Գեղեցիկ քաղաք մըն է, հաճելի, գեղեցիկ պարտէզ մը, իջեւան մը, եպիսկոպոս մը, գեղեցիկ խանութներ, փողոցներ, պողոտաներ...

ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Ճիշդ է, Օրիորդ: Բայց նոյնքան պիտի ուզէի ուրիշ աեղ ապրիլ: Օրինակ, Փարիզ, կամ առնըւազն Պորտո:

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Դուք կը սիրէ՞ք Պորտոն:

ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Զեմ դիտեր: Զեմ ճանչնար:

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Բայց կը ճանչնա՞ք Փարիզը։

ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Ոչ ալ Փարիզը, Օրիորդ, բայց եթէ թոյլատրէք, կըրնայի՞ք ըսել ինծի, թէ Փարիզը մայրաքաղաքն է... Օրիորդ։

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ (վայրկեան մը կը մըտածէ, ապա՝ գիտցած ըլլալու երջանկութեամբ).— Փարիզը, անիկա մայրաքաղաքն է... Ֆրանսայի։

ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Բայց այո՛, Օրիորդ պրավո՛, շատ լաւ ըսիք, կատարեա՛լ։ Կը շնորհաւորեմ։ Դուք ձեր ազգային աշխարհագրութիւնը կը ճանչնաք ձեր մատներուն պէս։ Ձեր մայրաքաղաքները։

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Օ՛հ, տակաւին ամէնքը չեմ ճանչնար, Պարոն, այնքան ալ գիւրին չէ ատիկա, դժուարութեամբ կը սորվիմ զանոնք։

ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Օ՛հ, կ'ըլլայ, կամաց-կամաց... Քաջութիւն... Օրիորդ... Ներողամիտ կ'ըլլաք... պէտք է համբերէք... կամաց-կամաց... Պիտի տեսնէք, որ լաւ պիտի ըլլայ։ Այսօր օդը լաւ է... կամ՝ այդքան լաւ չէ։ Օ՛հ, այո՛, յամենայնդէպս։ Վերջապէս, այնքան ալ դէշ չէ, ա՛յդ է կարեւորը... Ի՛ւհ... ի՛ւհ... ո՛չ կ'անձրեւէ, ոչ ալ կը ձիւնէ։

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Այդ մէկը զարմանալի պիտի ըլլար, որովհետեւ հիմա ամառ է։

ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Ներողամիտ եղէք, Օրիորդ, ատիկա պիտի ըսէի ձեզի... բայց դուք պիտի սորվիք, որ ամէնքան կրնայ պատահիլ։

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Ի հարկէ, Պարոն։

ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Այս աշխարհի մէջ մենք որեւէ բանի չենք կրնար վստահ ըլլալ, Օրիորդ։

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Ձիւնը կը տեղայ ձմեռը։ Ձմեռը չորս եղանակներէն մէկն է։ Ա՛յնա երեքն են... ի՛ւհ... գարուն...

ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Այո՞։

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— ...նը, եւ յետոյ՝ ամառը... եւ... ի՛ւհ...

ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Ատիկա կը սկսի աշուն...ղի պէս, Օրիորդ։

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Ա՛հ, այո՛, աշունը...

ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Ճի՛շդ ինքը, Օրիորդ, շատ լաւ պատասխանեցիք, հոյակապ է։ Համոզուած եմ, որ շատ լաւ աշակերտուհի մը պիտի ըլլաք։ Ցառաջդիմութիւն պիտի արձանագրէք։ Ուշիմ էք, զարգացած կը թուիք ինծի, փայլուն յիշողութեան տէր։

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Եղանակները լաւ կը ճանչնամ, այնպէս չէ՞, Պարոն։

ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Բայց այո՛, Օրիորդ... կամ գրեթէ։ Բայց կ'ըլլայ։ Ամէն պարագայի՝ եղածը արդէն լաւ է։ Դուք պիտի հասնիք ձեր բոլոր եղանակները հասկնալու աստիճանին, զոց աչքերով։ Ինծի պէս։

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Ատիկա դժուար է։

ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Օ՛հ, ո՛չ։ Կը բաւէ պզաիկ ճիգ մը ընել, բարիկամեցողութիւն ունենալ, Օրիորդ։ Պիտի տեսնէք։ Պիտի ըլլայ, վստահ եղէք։

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Օ՛հ, շատ պիտի ուզէի, Պարոն։ Ուսումի այնքա՛ն մեծ ծարաւ ունիմ։ Իմ ծնողներս կը փափաքին նոյնպէս, որ խորացնեմ իմ գիտելիքներս։ Անոնք կ'ուզեն, որ ես մասնագիտանամ։ Անոնք կը մըտածեն, որ պարզ ընդհանուր զարգացում մը, նո՛յնիսկ եթէ զօրաւոր ըլլայ, բաւարար չէ մեր ժամանակաշրջանին։

ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Ձեր ծնողները, Օրիորդ, ամբողջովին իրաւունք ունին։ Դուք պէտք է աւելի խորացընէք ձեր ուսումը։ Կը ներէք, որ կը յիշեցնեմ ատիկա. բայց կարեւոր է։ Ժամանակակից կեանքը շատ բարդացաւ։

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Եւ այնքա՛ն բարդացաւ... Իմ ծնողներս բաւական հարուստ են, ես բախտաւոր եմ։ Անոնք պիտի կարենան օգնել ինծի աշխատելու, բարձրագոյն ուսման տիրանալու համար։

ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Դուք պիտի ուզէիք

ներկայանալ...

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Կարելի արագութեամբ, տոքթորայի առաջին մըրցանքին։ Երեք շաբաթէն։

ՓՐՈՖԵՍԷՈՐԸ.— Արդէն առա՞ծ էք ձեր պաքալօրիան, եթէ թոյլ կու տաք հարցնել։

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Այո, Պարոն, գիտական եւ դրական։

ՓՐՈՖԵՍԷՈՐԸ.— Օ՛հ, բայց դուք շատ առաջացած էք, նոյնիսկ շատ առաջացած ձեր տարիքին համար։ Եւ ո՞ր տոքթորային կ'ուզէք տիրանալ, ա-ռարկայական գիտութիւններո՞ւն, թէ պարզ փիլիսոփայութեան։

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Իմ ծնողներս շատ պիտի փայփաքէին, եթէ կը կարծէք, որ ատիկա կարելի է կարճ ժամանակի մէջ գլուխ հանել, որ ես ներկայանամ ամբողջական տոքթորային։

ՓՐՈՖԵՍԷՈՐԸ.— Ամբողջա՞կան տոքթորա՞... Շատ քաջ էք, Օրիորդ, ամբողջ սրտով կը շնորհաւորեմ ձեզ։ Պիտի փորձենք մեր լաւագո՛յնը ընել, Օրիորդ։ Մնաց որ, դուք արդէն բաւական զարգացած էք, ձեր այսքան երիտասարդ տարիքին։

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Օ՛հ, Պարոն։

ՓՐՈՖԵՍԷՈՐԸ— Ուրեմն, եթէ թոյլ կուտաք ինծի, ձեզի պիտի ըսէի, որ պէտք է սկսիլ աշխատանքի։ Կորսընդնելիք բնաւ ժամանակ չունինք։

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Ընդհակառակն, Պարոն, ես այդպէս կ'ուզեմ։ Եւ նոյնիսկ ատիկա կը խնդրեմ ձեզմէ։

ՓՐՈՖԵՍԷՈՐԸ.— Կրնա՞մ ուրեմն խընդրել ձեզմէ, որ նստիք... հոն... Պիտի ուզէի՞ք թոյլ տալ ինծի, Օրիորդ, եթէ անպատեհութիւն չէք տեսներ, ձեր գիմացը նստիլ։

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Անշուշտ, Պարոն, խնդրեմ։

ՓՐՈՖԵՍԷՈՐԸ.— Շատ շնորհակալ եմ, Օրիորդ (կը նստին սեղանին շուրջ, իրարու դիմաց, իրենց կիսադէմերը սրահին կողմը)։ Ուրեմն։ Գիրքերն ու տետրակները ձեր հե՞տն են։

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ (իր պայուսակէն հանելով տետրակներն ու գիրքերը).— Այո, Պարոն։ Անշուշտ։ Պէտք եղած ամէն ինչ ունիմ։

ՓՐՈՖԵՍԷՈՐԸ.— Սքանչելի, Օրիորդ։ Հոյակապ է։ Ուրեմն, եթէ ձեզի ճանձրոյթ չի պատճառեր... կըրնա՞նք սկսիլ։

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Բայց այո՛, Պարոն։ Ես ձեր տրամադրութեան տակ եմ, Պարոն։

ՓՐՈՖԵՍԷՈՐԸ.— Իմ տրամադրութե՞ն... (արագօրէն մարող բոցկլտում մը աչքերուն մէջ, շարժում մը, զոր կը ծածկէ) Օ՛հ, Օրիորդ, ե՛ս եմ, որ ձեր տրամադրութեան տակ կը գըտնըւիմ։ Ես պարզապէս ձեր ծառան եմ։

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Օ՛հ, Պարոն։

ՓՐՈՖԵՍԷՈՐԸ.— Եթէ կ'ուզէք... ուրեմն... մենք... մենք... ես... ես պիտի սկսիմ համառօտ քննութիւն մը կատարել ձեր անցեալի եւ ներկայի գիտելիքներուն մասին, որպէսզի կարելի ըլլայ հարթել ապագայի ճամբան... Լա՛ւ։ Ի՞նչ է գումարումի մասին ձեր ըմբռնումը։

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Բաւական տարտամ է... չփոթ։

ՓՐՈՖԵՍԷՈՐԸ.— Լաւ։ Պիտի տեսնենք ատիկա։

Կը շփէ ձեռքերը։ Կը մտնէ սպասուհին եւ իր մուտքը գրգռութեան երեւոյթ մը կու տայ Փրոֆեսէորին։ ան կ'ուղղուի դէպի պիւֆէն, բան մը կը փնտռէ հոն, կը տնտնայ։

ՓՐՈՖԵՍԷՈՐԸ.— Նայեցէք, Օրիորդ, կ'ուզէի՞ք, որ քիչ մը թուաբանութեամբ զբաղինք, եթէ կը բարեհաճիք...

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Բայց այո՛, Պարոն։ Անշուշա։ Խնդրածս ա՛յդ է միայն։

ՓՐՈՖԵՍԷՈՐԸ.— Բաւական նոր գիտութիւն մըն է թուաբանութիւնը, արդիական գիտութիւն մը, աւելի ճիշդը՝ աւելի մեթոտ մըն է անիկա, քան գիտութիւն մը... Անիկա նոյնպէս դարմանագիտութիւն մըն է։

(Սպասուհիին) *Մարի՛, վերջացուցի՞ր։*

ՍՊԱՍՈՒՀԻՆ.— *Այո, Պարոն, Գաայ պընակը։ Կ'երթամ։*

ՓՐՈՖԵՍԷՈՐԸ.— *Աճապարէ՛, գնա՛ քու խոհանոցդ, եթէ կը հաճիս։*

ՍՊԱՍՈՒՀԻՆ.— *Այո, Պարոն։ Կ'երթամ։*

Սպասուհին դուրս ելլել կը ձեւացընէ։

ՍՊԱՍՈՒՀԻՆ.— *Ներեցէք ինծի, Պարոն, բայց զգո՛յշ, աւելի լաւ է, որ հանդարտ պահէք դուք ձեզ։*

ՓՐՈՖԵՍԷՈՐԸ.— *Ծիծաղելի ես, Մարի, նայինք։ Հոգ մի ըներ։*

ՍՊԱՍՈՒՀԻՆ.— *Միշտ ատիկա կ'ըսես։*

ՓՐՈՖԵՍԷՈՐԸ.— *Ձեմ ընդունիր ակնարկութիւններդ։ Կատարելապէս գիտեմ, թէ ինչպէ՛ս պէտք է վարուիմ։ Ատոր համար բաւական տարիք ունիմ։*

ՍՊԱՍՈՒՀԻՆ.— *Ճիշդ ա՛յդ, Պարոն։ Աւելի լաւ պիտի ընէիր Օրիորդին հետ թուաբանութենէն չսկսիլ։ Թուաբանութիւնը կը յոգնեցնէ, կը ջղայնացընէ։*

ՓՐՈՖԵՍԷՈՐԸ.— *Իմ տարիքիս՝ ոչ այլեւս։ Եւ յետոյ՝ քեզի ի՛նչ։ Աաիկա իմ դործս է, ես իմ դործս դիտեմ։ Քու տեղդ հոս չէ։*

ՍՊԱՍՈՒՀԻՆ.— *Լա՛ւ, Պարոն։ Պիտի չըսես, որ քեզ չզդուշացուցի։*

ՓՐՈՖԵՍԷՈՐԸ.— *Մարի՛, եռ պէտք չունիմ քու խրատներուդ։*

ՍՊԱՍՈՒՀԻՆ.— *Ինչպէս կը փափաքի Պարոնը։*

Սպասուհին դուրս կ'ելլէ։

ՓՐՈՖԵՍԷՈՐԸ.— *Ներողութիւն, Օրիորդ, այս ապուշ ընդհատումին համար... Ներեցէք այդ կնոջ... Միշտ կը վախնայ, որ ինքզինքս կը յոգնեցնեմ։ Ան կը վախնայ իմ առողջութեանս համար։*

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— *Օ՛հ, ամէն ինչ ներուած է, Պարոն, ատիկա կ'ապացուցանէ, որ ան նուիրուած է ձեզի։ Շատ կը սիրէ ձեզ։ Հաւատարիմ ծառաները հազուագիւտ են այսօր։*

ՓՐՈՖԵՍԷՈՐԸ.— *Կը չափազանցէ։ Ապուշ բան է իր վախը։ Վերադառնանք մեր թուաբանութիւն ուչխարներուն։*

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— *Կը հետեւիմ ձեզի, Պարոն։*

ՓՐՈՖԵՍԷՈՐԸ (ուշիմութեան հով մը առնելով).— *Եւ միշտ նաաած մնալով։*

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ (գնահատելով սրամտութիւնը).— *Ձեզի պէս, Պարոն։*

ՓՐՈՖԵՍԷՈՐԸ.— *Լաւ։ Ուրեմն քիչ մը թուաբանենք։*

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— *Այո՛, ամենայն պաարաստակամութեամբ, Պարոն։*

ՓՐՈՖԵՍԷՈՐԸ.— *Ձեզ չի նեղեր ըսել ինծի...*

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— *Երբեք, Պարոն, շարունակեցէք։*

ՓՐՈՖԵՍԷՈՐԸ.— *Մէկ մէկ աւ քանի՞ կ'ընէ։*

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— *Մէկ մէկ աւ կ'ընէ երկու։*

ՓՐՈՖԵՍԷՈՐԸ (զմայլած աշակերտին ուշիմութենէն).— *Օ՛հ, բայց ասիկա շատ լաւ է արդէն։ Ձեր ուսման մէջ շատ առաջացած կը թուիք ինծի։ Դուք դիւրութեամբ պիտի ունենաք ձեր ամբողջական տոքթորան, Օրիորդ։*

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— *Շատ չնորհակալ եմ, մա՛նաւանդ անոր համար, որ ատիկա դո՛ւք կ'ըսէք։*

ՓՐՈՖԵՍԷՈՐԸ.— *Քիչ մը աւելի առաջ երթանք։ Երկու առաւել մէկ քանի՞ կ'ընէ։*

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— *Երեք։*

ՓՐՈՖԵՍԷՈՐԸ.— *Երեք առաւե՞լ մէկ։*

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— *Չորս։*

ՓՐՈՖԵՍԷՈՐԸ.— *Չորս առաւե՞լ մէկ։*

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— *Հինդ։*

ՓՐՈՖԵՍԷՈՐԸ.— *Հինդ առաւե՞լ մէկ։*

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— *Վեց։*

ՓՐՈՖԵՍԷՈՐԸ.— *Վեց առաւե՞լ մէկ։*

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— *Եօթը։*

ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Եօթը առաւե՞լ մէկ։
ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Ութը։
ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Եօթը առաւե՞լ մէկ։
ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Ութը... պիս։
ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Շաա լաւ պաասխան։ Եօթը առաւե՞լ մէկ։
ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Ութը, երրորդ անգամ։
ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Հոյակա՛պ։ Սքանչելի՛։ Եօթը առաւե՞լ մէկ։
ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Ութը, չորրորդ անգամ։ Երբեմն ալ ինը։
ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Հիանալի՛։ Հիանալի էք դուք։ Զմայլելի էք։ Զերմապէս կը շնորհաւորեմ ձեզ, Օրիորդ։ Հարկ չկայ շարունակելու։ Գումարման մէջ հրաշալի էք դուք։ Նայինք հանումին։ Ըսէք ինծի, եթէ յոգնած չէք անշուշտ, չորս նուազ երեք քանի՞ կ'ընէ։
ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Չորս նուազ երե՞ք... Չորս նուազ երե՞ք։
ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Այո, ըսել կ'ուզեմ հանեցէք երեքը չորսէն։
ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Եօթը կ'ընէ։
ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Կը ցաւիմ, որ ստիպուած եմ հակաճառել ձեզի։ Չորս նուազ երեք եօթը չ'ըներ։ Դուք չփոթի մէջ էք։ Չորս առաւել երեք եօթը կ'ընէ, չորս նուազ երեք եօթը չ'ըներ։ Խնդիրը գումարման չի վերաբերիր այլեւս, այլ հանումին։
ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ (ճիգ կ'ընէ հասկնալու).— Այո՛, այո՛...
ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Չորս նուազ երեք կ'ընէ... Քանի՞... Քանի՞...
ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Չո՞րս։
ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Ո՛չ, Օրիորդ, ատիկա չէ։
ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Ուրեմն երեք։
ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Ոչ ալ երեք, Օրիորդ... Ներողութիւն, ես պարտաւոր եմ ըսել... Երեք չ'ըներ... կը ցաւիմ։
ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Չորս նուազ երեք... Չորս նուազ երեք... Չորս նուազ երե՞ք... Տասը չ'ընե՛ր անշուշտ։
ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Օ՜հ, բացայայտօրէն ո՛չ, Օրիորդ։ Գուշակութիւն չէ, որ պիտի ընէք, հարկ է տրամաբանել։ Փորձենք միասին կատարել հանումը։ Կ'ուզէ՞ք համրել։
ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Այո, Պարոն, մէկ..., երկու..., ի՜հ...
ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Դուք լաւ համրել գիտէ՞ք։ Մինչեւ քանի՞ կրնաք համրել։
ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Կրնամ համրել մինչեւ անսահմանը։
ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Ատիկա կարելի չէ, Օրիորդ։
ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Ուրեմն կանգ առնենք տասնըվեցին վրայ։
ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Ատիկա կը բաւէ։ Հարկ է, որ մարդ գիտնայ ինքզինքին սահման դնել։ Ուրեմն համրեցէք, եթէ կը հաճիք, խնդրեմ։
ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Մէկ..., երկու..., եւ երկուքէն ետք կայ երեքը..., չորսը...
ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Կը բաւէ, Օրիորդ։ Ո՞ր թիւը աւելի մեծ է, երե՞քը թէ չորսը։
ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Ը՛ը՛հ... Երեքը կամ չո՞րսը։ Որն է ամէնէն մե՞ծը, երեքին կամ չորսի՞ն մեծը։ Ի՞նչ առումով ամէնէն մեծը։
ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Թիւեր կան աւելի փոքրը, եւ ուրիշներ՝ աւելի մեծ։ Մեծ թիւերուն մէջ կան աւելի միաւորներ, քան պզտիկ թիւերուն մէջ...
ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— ... Քան պզտի՞կ թիւերուն մէջ։
ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Պայմանաւ, որ պըզտիկները ունենան փոքր միաւորներ։ Եթէ անոնք բոլորովին պզտիկ են, կրնայ պատահիլ, որ անոնց մէջ դըտնըւին աւելի միաւորներ, քան մեծերուն մէջ, եթէ խնդիրը վերաբերի ուրիշ միաւորներու։
ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Այդ պարագային, փոքր թիւերը կրնան երբեմն աւելի մե՞ծ ըլլալ, քան մեծ թիւերը։
ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Ձգենք ատիկա։ Ատիկա մեզ շատ հեռուները պիտի տանէր։ Գիտցէք միայն, որ կան մի

միայն թիւեր... կան նաեւ մեծութիւններ, դումարներ, կան խումբեր, կոյտեր, իրերու կոյտեր՝ ինչպէս սալորները, վակոնները, բաղերը, կուտերը, եւայլն: Մեր աշխատանքը դիւրացնելու համար պարզապէս ենթադրենք, որ մենք ունինք միմիայն հաւասար թիւեր, եւ ամէնէն մեծերը պիտի ըլլան անո՛նք, որոնք պիտի ունենան ամէնէն աւելի հաւասար միաւորներ:

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Ա՛յն՝ որ աւելի շատ հաւասար միաւորներ պիտի ունենայ ամէնէն մե՞ծը պիտի ըլլայ: Ա՛հ, հասկցայ, Պարոն, դուք որակին ինքնութիւնը կը ճշդէք քանակով:

ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Ասիկա պէտք եղածէն աւելի տեսական է, Օրիորդ, չա՛ա տեսանքն: Անով մի մտահոգուիք: Վերցնենք մեր օրինակը եւ տրամաբանենք սա յստակ պարագային վրայ: Ընդհանուր եզրակացութիւնները ճշդենք աւելի ետքը: Ունինք թիւ չորսը եւ թիւ երեքը, իւրաքանչիւրին հետ թիւ մը՝ միշտ հաւասար միաւորներով. ո՞ր թիւը պիտի ըլլայ ամէնէն մեծը, ամենապզտի՞կ թիւը, թէ ամենամեծը:

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Ներեցէք ինծի, Պարոն... Ի՞նչ կը հասկնաք դուք ամենամեծ թիւը ըսելով: Ա՛յն՝ որ աւելի՞ պզտիկ է միւսէն:

ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Ճիշդ ա՛յդ, Օրիորդ, կատարեալ: Շատ լաւ հասկցաք զիս:

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Այն ատեն՝ չորսն է:

ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Ի՞նչ է չորսը: Երեքէն աւելի՞ մեծը, թէ աւելի փոքրը:

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Աւելի պզտիկը... ոչ, աւելի մեծը:

ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Սքանչելի պատասխան: Քանի՞ միաւորներ ունիք երեքէն չորս... կամ՝ չորսէն երեք, եթէ կը նախընտրէք:

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Երեքէն չորսին միջեւ միաւորներ չկան, Պարոն: Չորսը անմիջապէս երեքէն ետք կու գայ: Երեքին եւ չորսին միջեւ բացարձակապէս ոչինչ կայ:

ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Ինքզինքս չկրցայ լաւ հասկցնել: Ատիկա անկասկած իմ սխալս է: Ըսա բաւականին յստակ չեզայ:

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Ոչ, Պարոն, սխալը իմս է:

ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Նայեցէք: Ահաւասիկ երեք լուցկի: Ահաւասիկ հատ մը եւս, եզաւ չորս: Լաւ դիտեցէք, ունիք չորս հատ, մէկը կ՚առնեմ, քանի՞ հատ կը մնայ ձեզի:

Լուցկիներ չեն երեւիր, ոչ ալ որեւէ առարկայ, որուն մասին կը դառնայ խնդիրը. Փրոֆեսէօրը վեր կը բարձրանայ, կը գրէ անգոյ գրատախտակին վրայ անգոյ կաւիճով, եւայլն:

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Հինդ: Եթէ երեք առաւել մէկ չորս կ՚ընէ, չորս առաւել մէկ կ՚ընէ հինդ:

ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Այդ չէ: Բնա՛ւ այդ չէ: Դուն միշտ դումարումի հակում ունիս: Պէտք է նաեւ հանել: Պէտք չէ միմիայն միացնել: Պէտք է նաեւ անջատել: Ա՛յդ է կեանքը: Ա՛յդ է փիլիսոփայութիւնը: Ա՛յդ է գիտութիւնը: Ա՛յդ է յառաջդիմութիւնը, քաղաքակրթութիւնը:

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Այո, Պարոն:

ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Վերադառնանք մեր լուցկիներուն: Ուրեմն ունիմ չորս հատ: Ինչպէս կը տեսնէք, անոնք իրապէս չորս հատ են: Մէկը ետ առ, մնաց...

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Չեմ դիտեր, Պարոն:

ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Դե՛հ, լա՛ւ մտածեցէք: Կ՚ընդունիմ, որ դիւրին չէ: Այնուամենայնիւ, պահանջուած մտաւորական ճիգը կարենալ ընելու համար դուք բաւական մշակուած էք եւ կրնաք հասնիլ հասկնալու աստիճանին: Ուրե՞մն:

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Չեմ կրնար, Պարոն: Չեմ դիտեր, Պարոն:

ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Առնենք աւելի պարզ օրինակներ: Եթէ երկու քիթ ունենայիք եւ եթէ անոնցմէ մէկը ես խը-

լէի... հիմա քանի՞ հատ մնացած պիտի ըլլար ձեզի։

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Ոչ մէկ հատ։

ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Ինչպէ՞ս թէ ոչ մէկ հատ։

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Այո, ճի՛շդ ա-նոր համար, որ դուք ոչ մէկը խըլած էք եւ ես հատ մը ունիմ։ Եթէ զայն խլած ըլլայիք՝ քիթ պիտի չունենայի։

ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Դուք չհասկցաք իմ տուած օրինակս։ Ենթադրենք, որ դուք ունիք միայն մէկ ականջ։

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Այո՛, յետո՞յ։

ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Անոր վրայ կ'աւելցընեմ հատ մը եւս, քանի՞ հատ կ'ունենայիք։

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Երկու։

ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Լաւ։ Անոնց վրայ հատ մը եւս կ'աւելցնեմ։ Քանի՞ հատ կ'ունենաք։

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Երեք ականջ։

ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Մէկը կը պակսեցընեմ... Ձեզի կը մնայ... քանի՞ ականջ։

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Երկու։

ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Լաւ։ Հատ մը եւս կը պակսեցնեմ, քանի՞ հատ կը մնայ ձեզի։

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Երկու։

ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Ո՛չ։ Ունիք երկու հատ, մէկը կ'ուտեմ, քանի՞ հատ կը մընայ։

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Երկու։

ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Մէկը կ'ուտեմ... մէկը։

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Երկու։

ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Մէկ։

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Երկու։

ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Մէ՛կ։

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Երկո՛ւ։

ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Մէ՛՛՛կ։

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Երկո՛՛՛ւ։

ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Մէ՛՛՛կ։

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Երկո՛՛՛ւ։

ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Մէ՛՛՛կ։

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Երկո՛՛՛ւ։

ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Ո՛չ։ Ո՛չ։ Այդ չէ՛։ Օրինակը համոզիչ չէ, չէ՛։ Մաւիկ ըրէք ինծի։

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Այո, Պարոն։

ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Ունիք... ունիք... ունիք...

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Տա՛սը մատ...

ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Եթէ կ'ուզէք։ Հոյակապ։ Լաւ։ Ուրեմն ունիք տասը մատ։

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Այո, Պարոն։

ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Քանի՞ հատ պիտի ունենայիք, եթէ հինգ հատ ունենայիք միայն։

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Տասը, Պարոն։

ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Ո՛չ, այդ չէ՛։

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Այո, Պարոն։

ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Ձեզի ըսի, որ ոչ։

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Քիչ առաջ ըսիք ինծի, որ տասը հատ ունիմ։

ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Անմիջապէս ետքը ըսի նաեւ, որ հինգ հատ ունէիք։

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Հինգ հատ չունիմ, տաս հատ ունիմ։

ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Սկսինք ուրիշ ձեւով... Սահմանափակենք մենք մեզ մէկէն մինչեւ հինգի միջեւ՝ հանումի դորձողութեան համար... Սպասեցէք եւ պիտի տեսնէք, Օրիորդ։ Ձեզի հասկընալ պիտի տրվեցնեմ։ (Փրոֆեսէօրը կը սկսի գրել երեւակայական սեւ տախտակի մը վրայ։ Ան կը մօտենայ աշակերտին, որ ետ կը դառնայ՝ իրեն նայելով).— Տեսէք, Օրիորդ. (Ան սեւ տախտակին վրայ կը ձեւացնէ գծել մէկ գաւազան, անոր տակը գրել 1 թուանշանը, ապա՝ կը գծէ երկու գաւազան, որոնց տակ կը նշանակէ 2 թուանշանը, ապա՝ երեք գաւազան, որոնց տակ՝ 3 թուանշանը, ապա՝ չորս գաւազաններ, որոնց տակ կը նշանակէ 4 թուանշանը).— Կը տեսնէ՞ք։

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Այո, Պարոն։

ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Ասոնք գաւազաններ են, Օրիորդ, գաւազաններ։ Հոս կայ մէկ գաւազան, հոն՝ երկու, անդին՝ երեք, ապա՝ չորս, ապա՝ հինգ։ Մէկ գաւազան, երկու գաւազան, երեք

դաւազան, չորս դաւազան եւ հինգ դաւազան: Անոնք թուանշաններ են: Երբ կը հաշուենք դաւազանները՝ իւրաքանչիւր դաւազան միաւոր մըն է: Օրիորդ... Ի՞նչ ըսի հիմա:

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— «Միաւոր մը, Օրիորդ, ի՞նչ ըսի հիմա»:

ՓՐՈՖԵՍԷՈՐԸ.— Կամ թուանշանն՝ը: Կամ թիւե՛ր: Մէկ, երկու, երեք, չորս, հինգ, ասոնք թուարկութեան տարրեր են, Օրիորդ:

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ (վարանելով).— Այո, Պարոն, թուանշաններու տարրեր, որոնք դաւազաններ են, միաւորներ եւ թիւեր...

ՓՐՈՖԵՍԷՈՐԸ.— Միաժամանակ... Այսինքն՝ ի վերջոյ նոյնինքն ամբողջ թուաբանութիւնը:

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Այո, Պարոն: Լաւ, Պարոն: Շնորհակալութիւն, Պարոն:

ՓՐՈՖԵՍԷՈՐԸ.— Ուրեմն, եթէ կ՚ուզէք հաշուեցէք՝ օգտագործելով այդ տարրերը... գումարեցէք եւ հանեցէք...

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ (իր յիշողութեան մէջ դրոշմելու ձեւով).— Դաւազանները իրապէս թուանշաններ եւ թիւե՞ր են, միաւորնե՞ր:

ՓՐՈՖԵՍԷՈՐԸ.— Հի՛մ... եթէ կարելի է ըսել: Եւ ուրե՞մն:

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Կարելի է հանել երկու միաւորները երեք միաւորներէն, բայց կարելի՞ է հանել երկու երկու միաւորները երեք երեք միաւորներէն եւ երկու թուանշանները չորս թիւերէն, եւ երեք թիւերը միաւորէ մը:

ՓՐՈՖԵՍԷՈՐԸ.— Ո՛չ, Օրիորդ:

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Ինչո՞ւ, Պարոն:

ՓՐՈՖԵՍԷՈՐԸ.— Որովհետեւ, Օրիորդ:

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Որովհետեւ ի՛նչ, Պարոն: Քանի որ ասոնք ճիշդ ու ճիշդ անոնք են:

ՓՐՈՖԵՍԷՈՐԸ.— Այնպէս է, Օրիորդ: Ասիկա չի բացատրուիր: Կը հասկցուի մաթեմաթիքական ներքին արամաբանութեամբ մը: Մարդիկ այդ տրամաբանութիւնը կ՚ունենան կամ չեն ունենար:

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Շատ գէ՛շ:

ՓՐՈՖԵՍԷՈՐԸ.— Զիս մտիկ ըրէք, Օրիորդ, եթէ այս սկզբունքները խորապէս չըմբռնէք, չըմբռնէք թուաբանական այդ նախադրեալները, երբեք չէք յաջողիր ճշդրտօրէն կատարել փոլիթեքնիքական մը աշխատանքը: Աւելի՛ն. փոլիթեքնիք դըպրոցին մէջ դաս տալու առիթը՝ երբե՛ք, ոչ ալ բարձրագոյն մանկապարտէզին մէջ: Կ՚ընդունիմ, որ ատիկա դիւրին չէ, շատ ու շատ վերացական է... հարկաւ... բայց նախնական գիտելիքները լաւապէս խորացնելէ առաջ, ինչպէ՞ս պիտի կարենայիք մաուվի հաշուել քանի՞ կ՚ընէ, եւ ասիկա նուազագոյն պահանջներն են միջին էնժենիէօրէ մը, քանի՞ կ՚ընէ, օրինակի համար, երեք միլիառ եօթը հարիւր յիսունըհինգ միլիոն ինը հարիւր ինիսուն ութ հազար երկու հարիւր յիսուն եւ մէկ, բազմապատկուած հինգ միլիառ հարիւր վաթսուն երկու միլիոն երեք հարիւր հազար հինգ հարիւր ութ:

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Ասիկա կ՚ընէ տասնըինը գէնթիլիոն երեք հարիւր իններսուն դաթրիլիոն երկու թրիլիոն ութ հարիւր քառասունըչորս միլիառ երկու հարիւր տասնինը միլիոն հինգ հարիւր ութ...

ՓՐՈՖԵՍԷՈՐԸ (ապշահար).— Ո՛չ: Ձեմ կարծեր: Պէաք է ընէ տասնինը գէնթիլիոն երեք հարիւր իններսուն դաթրիլիոն երկու թրիլիոն ութ հարիւր քառասունըչորս միլիառ երկու հարիւր տասնինն միլիոն հարիւր վաթսուն չորս հազար հինգ հարիւր ինը...

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Ո՛չ... հինգ հարիւր ութ...

ՓՐՈՖԵՍԷՈՐԸ (աւելի եւ աւելի ապշահար, մտովի կը հաշուէ).— Այո՛, իրաւունք ունիք... արդիւնքը լաւ է... (Կը լփոտայ անիմանալիօ-

բէն)... Գէնթիլիոն, զաթրիլիոն, միլիոն... (հատիկ – հատիկ)... հարիւր վաթսունըչորս հազար հինգ հարիւր ութ... (զարմացած) Բայց դուք ինչպէ՞ս գիտէք ատիկա, եթէ չէք գիտեր թուաբանական արամաբանութեան սկզբունքները:

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Պարզ է: Զկարենալով ստահիլ տրամաբանութեանս՝ գոց սորվեցայ կարելի պատասխանները կարելի բոլո՛ր բազմապատկութիւններուն:

ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Խենթանալիք է, այնուամենայնիւ, պիտի արտօնէք ինծի խոստովանիլ, որ ատիկա դիս չի զոհացներ, Օրիորդ, եւ ձեզ պիտի չչնորհաւորեմ. ուսողութեան եւ թուաբանութեան մէջ մասնաւորապէս հաշուի առնուողը — որովհետեւ թուաբանութեան մէջ պէտք է միշտ հաշուել — հաշուի առնուողը մա՛նաւանդ հասկնալու կարողութիւնն է... Մաթեմաթիքական տրամաբանութեամբ է, էնտիւֆտիւ և տեսիւֆթիւ նոյն ատեն, որ պիտի կարենայիք գտնել այդ պատասխանը, ինչպէս նաեւ միւս բոլոր պատասխանները: Մաթեմաթիքը կատաղի թշնամին է յիշողութեան, ուրիշ պարագաներու սքանչելի, բայց, թուաբանականօրէն խօսելով՝ վնասակար... Ուրեմն ես գոհ չեմ, գործը առաջ չ'երթար ուրեմն, բայց ոչինչ...

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ (յուսահատ).— Ոչ, Պարոն:

ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Ատիկա մէկդի ձգենք վայրկեան մը: Անցնինք ուրիշ նիւթերու:

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Այո, Պարոն:

ՍՊԱՍՈՒՀԻՆ (մուտք գործելով).— Հիւմ, հիւմ, Պարոն...

ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ (որ չի լսեր).— Ցաւալի է, Օրիորդ, որ դուք այսքան քիչ առաջացած էք մասնաւոր մաթեմաթիքին մէջ...

ՍՊԱՍՈՒՀԻՆ (քաշելով անոր թեւնոցէն).— Պարո՛ն, Պարո՛ն:

ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Կը վախնամ, որ դուք պիտի չկարենաք ներկայանալ ամբողջական տոքթորայի մրցանքին...

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Այո, Պարոն, ցաւալի է:

ՓՐՈՖԵՍԷՕՐԸ.— Առնուազն եթէ դուք... (սպասուհիին) Բայց ձգէ, Մարի՛, տես, ինչո՞ւ ինքդ կը խառնուիս: Շո՛ւտ՝ խոհանոցը: Քու պնակներուդ: Անցի՛ր, անցի՛ր: (Աշակերտուհիին) Ձիգ պիտի ընենք ձեզ պատրաստել առնուազն մասնակի տոքթորայի քննութեան...

ՍՊԱՍՈՒՀԻՆ.— Պարո՛ն... Պարո՛ն...

Կը քաշէ փրոֆեսէօրին թեւնոցէն:

(Շար. 1)

ԷՕԺԷՆ ԻՈՆԵՍԿՕ

Պ. ՀԵՐԵԱՆ

«Բագին»ի շուրջ խմբուած երիտասարդներէն է Պետրոս Հերեան, որ ասկէ առաջ միայն մէկ դրուագ սարքադրած է մեր ամսագրին էջերուն, անցեալ տարուան ապրիլեան թաղամասի մէջ, Թլկատինցիի մասին։

Հետապայ բանաստեղծութիւնները, ինչպէս պիտի նկատէ ընթերցողը առաջին իսկ ակնարկով, ուշադրաւ են ապրումներու անմիջականութեամբ, պարզութեամբ ու մթնոլորտով, եւ կը վկայեն յուսատու խմորի մը մասին։

Ողջունելով քանը նոր անցած երիտասարդին մուտքը «Բագին»էն ներս, յայտնենք, որ խմբագրութեանս տրամադրութեան տակ դրած իր տետրակէն ի մօտոյ ուրիշ շարքեր եւս պիտի հաղորդենք ընթերցողին։

ՀՐԱՒԷՐ ՄԵԾԵՐՈՒՆ

Արիւնը իմ յոյսիս հետ յամառ՝
Կը սպասէ որ Ֆորտ, Ուիլսըն, Պրեժնեւ եւ Ժիսքար տ'Էսթէն
Բանուորական համեստ հագուստ իրենց մարմնին
Ու հոգին՝ համեստ հոգեր,
Իրարու հետ մտերմօրէն զրուցելէն
Օր մը յանկարծ դուռը բախեն իմ տնակիս։

Եւ բակին մէջ,
Փոքրիկ-փոքրիկ աթոռներու վրայ նստած՝
Ֆորտ ու Ուիլսըն, Պրեժնեւ եւ Ժիսքար տ'Էսթէն
Ծխախոտը փաթաթելէն
Քիչ մը խօսին վարուցանքի
Հանապազորդ մեր հոգերէն։

Արիւնը իմ դողերուս հետ նոյնացած,
Որքա՜ն կ'ուզէ, որ կատարուի այցն այդ հրաշք
Բնութեան մէկ աղուոր պահուն,
Ցնծաղիկի զարթնումին հետ,
Վերէն անցնող թռչուններուն սիրերգներով ողողուն,
Կամ անձրեւածեծ հողին բոյրէն արբեցած՝
Գային մեզի Ֆորտ ու Ուիլսըն, Պրեժնեւ եւ Ժիսքար տ'Էսթէն
Ու խօսէին մեր վէրքերէն...

ԴՈՒՔ ԳԻՏԷՔ, ԱՉՔԵՐ

Դուք, որ լոյսի պէս
Ու սիրոյ համար աշխարհ էք եկած,
Դուք գիտէ՞ք, աչքեր,
Որ պարզօրէն օր մը կրնաք
Այրելու դաժան գործին ծառայել,
Ինչպէս որ, յանկարծ,
Բարի Նոպէլի ուժանակն ըրաւ...

Դուք գիտէ՞ք, աչքեր...

ԽՈՐՔԻՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

Մեղրը բոլոր սուտերուն
Ես կը քամեմ սրտիս մէջ:

Ծափ զարնելով կը բռնեմ
Տերեւներուն շշուկը:

Եւ տուն դարձը կ'արգիլեմ
Կապտափետուր թռչունին:

Բայց... ծիծաղս լոգանքն իր
Արցունքներուն մէջ կ'առնէ:

Օ՛, ներեցէք, դուք ներեցէք
Իմ մօրէ մերկ ծիծաղիս:

ՍՐԲԱՑԱԾ ԴՈՂԵՐ

Տրորուած հողեր,
Զարչարուած հողեր,
Ճաքճքուած հողեր,
Մեր հոգիէն դուրս սրբացա՛ծ դողեր...

ԱԼԼԱՀԻՆ ԲԵՌԸ

Ժողովուրդ մը դագաղին մէջ
Ու դագաղը Ալլահին բեռ
Եւ չընդհատուող, չվերջացող
Անօրինակ թաղման թափօր...

ՀՐԱՄԷ, ՏԱՐ

Հողմացրիւ մեր յոյսերուն,
Բազմակուտակ մեր վէրքերուն
Եւ վիրաւոր մեր ձեռքերուն
Ու ձիրքերուն երգը կու տան քեզի
Աշխա՛րհ՝
Հրամէ, տար...

ԳՐԵԹԷ...

Սենեակս ահա այս է գրեթէ,
Եւ հիմա ես ալ գրեթէ նոյն եմ:

Յանձնած եմ սիրտս
Պատուհանէն դուրս յորդող ծուխերուն,
Պատուհանէն ներս խուժող ձայներուն
Եւ կը զգամ նորէն,
Որ կապոյտ-կապոյտ երկինքին ներքեւ
Թաղում մը կուլայ...

Սենեակս ահա նոյնն է գրեթէ,
Իսկ ես գրեթէ...

Թոքերս հիմա շատ-շատ կ'ընդլայնին,
Եւ իմ հոգիս մեծ տագնապներէն
Մարմինս կարծես շատ կ'ընդարձակուի
Եւ բառեր յանկարծ
Կու գան մատներուս ու լեզուիս ծայրին,
Զիրար կը քաշեն,
Կը հրմշտկեն,
Իրարմէ առաջ կ'ուզեն դուրս ելլել,
Ինչ-որ բանի թեր,
Ինչ-որ բանի դէմ կ'ուզեն ցոյց ընել...

Գրեթէ նոյնն է սենեակս ահա,
Բայց ես նոյնը չեմ գրեթէ հիմա:

ՊԵՏՐՈՍ ՀԵՐԵԱՆ

Ն. ՏԷՐ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ

ՔԱՂԱՔԸ...

Յետմիջօրէ էր ու Հրանդ հանդարտ քայլերով կը յառաջանար դէպի ծովեզերք: Հոս ու հոն զետեղուած էին փոքր վրաններ եւ մարդերու հոծ բազմութիւն մը կար:

Ծովը՝ այդ ծաւալուն ու միայնակ տարածութիւնը, տեսակ մը կենդանութիւն կ'ապրէր՝ շնորհիւ այդ փոքր մարդոց ներկայութեան: Քիչ մը ձայն, քիչ մը ծիծաղ եւ քիչ մը շարժում կու գային լեցնել անոր հսկայ պարապութիւնը:

Արամ անտարբերօրէն կը քալէր եւ իւրաքանչիւր քայլափոխ զինք աւելի անտարբեր կը դարձնէր: Քաղաքը՝ որմէ հետզհետէ կը հեռանար, իր մտապատկերին մէջ սկսած էր վերածուիլ հեքիաթային աշխարհի մը: Ծովու ալիքներուն ձայնը կը սկսէր ներմուծուիլ իր էութեան մէջ՝ հետզհետէ դառնալով աւելի յստակ, աւելի ուժգին ու մտերմիկ:

Հասաւ ծովափ:

Ծովուն աղի բոյրն ու մարդոց երկնային քրքիջները զուարթութիւն մը կը ներշնչէին ու անոր դէմքը կը բոցավառէր ուրախ ժպիտով մը:

Նստաւ տաք աւազին վրայ ու սկսաւ դիտել հորիզոնը. ծովու այդ հեռաւոր սահմանը այժմ շատ մօտ ու մատչելի կը թուէր ըլլալ:

Ծովը մեղկօրէն երկարած էր Արամի դէմ:

Ալիքներուն ձայները կլանած էին զինք եւ հոգին սկսած էր դառնալ ծովուն չափ տարածուն ու դատարկ:

Քաղաքը, որմէ հեռացած էր դեռ վայրկեան մը առաջ, կը պատկերանար իրեն իբրեւ մեծ տխրութիւն, որմէ ինք բաժնուած էր կարծես դարեր առաջ:

Եւ դարը վայրկեան էր Արամի համար, ու քաղաքը՝ չնչին տառապանքներով ստեղծուած մեծ ոչնչութիւն մը:

Հիմա այդ հեռաւոր աշխարհէն փոքրը տեսիլքներ միայն կը փոխանցուէր իր բիւրեղանման յիշողութենէն ներս եւ ան կ'ուզէր իր մէջ խորտակել ամէն ինչ, որ ստեղծուած էր տառապող այդ քաղաքին մէջ: Եւ իրմէ կը սկսէին բաժնուիլ բոլոր պատկերները, մէկ առ մէկ, որոնք կ'երթային խորտակուիլ ծովու ալիքներուն մէջ: Կ'երկարէր ժամանակը, ամէն ինչ կը դառնար աւելի հանդարտ, աւելի բարի:

Արդէն իրիկնամուտ էր եւ Արամ, իր մէջ խորտակելով քաղաքը՝ սկսած էր ապրիլ բացարձակ անդորրութիւն մը:

***

Մեղմ նուագ մը սկսած էր երկարիլ ամայութեան մէջ: Խումբ մը տղաք ու աղջիկներ բոլորուած էին վրանի մը շուրջ ու իրենց այրած դէմքերով կը դիտէին այդ փոքր նուագարանը, որուն անուշ մեղեդին դիւթած էր իւրաքանչիւրին հոգին: Արամ բոլորին հետ ու բոլորէն հեռու նոյնացած էր եղանակին հետ եւ հանդարտութեան մէջ ստեղծուած այդ գեղեցիկ խռովքը բոլորովին վերացուցած էր զինք առօրեայէն: Եւ նուագը կ'երկարէր ու ներկաները հետզհետէ կ'անէանային, յանձնուելով մեղեդիին քնքշութեան, ինչպէս քիչ առաջ յանձնուած էին լայնածաւալ ծովու ալիքներուն:

Մայրամուտ էր արդէն եւ ծովը ընկըսած էր դառնալ անեւրեւոյթ ներկայութիւն մը, կար միայն ձայնը, անուշ, թեթեւ, հոգին վերացնող ու զայն հանդարտօրէն օրօրող նուագարանի լարերէն ծնած ձայնին պէս, որ ծովու աղի բոյրին խառնուելով կը տարածուէր ծովափին, ինչպէս կեանքէն բխող երազ, որ անտարբերօրէն կը պարէ անդորրութեան մէջ:

Յանկարծ նուագարանը սահեցաւ տըղուն մատներուն մէջ եւ ակնթարթի մը մէջ լարերը փոխեցին իրենց ընթացքը: Մատները սկսան ուժգնօրէն զարնել այդ բարակ թելերը, եւ եղանակը դարձաւ արագ, ելեւէջաւոր, զօրաւոր ու դարձըւածքներով լեցուն:

Ներկաները արթնցան ու սկսան շարժիլ· անոնց աչքերը սկսան բոցավառիլ նուագարանին լարերուն նման: Տըղաքը դիտեցին աղջիկներուն դէմքերը· անոնք հին նուագարաններ էին, մեղմ ու խորտակուած մեղեդիներ, որոնք աւազին վրայ ինկած կեանք կ'աղերսէին:

Շարժեցան բոլորին մարմինները, եղանակին արագութեամբ, սկսան շարժիլ մատները թմբուկներու կլոր կաշիներուն վրայ:

Փոխուեցաւ եղանակը: Թմբուկին ձայնը կու գար նախ մեղմ, ապա կը վերածուէր խորէն եկող ուժգին ձայնի մը: Ամէն ինչ կը սկսէր ապրիլ կեանքով, կը խլրտէր աւազը, անոնց մերկ ոտքերը կը խրէին աւազի հատիկներուն մէջ՝ ցնցելով գետինը:

Շարժում կար ե՛ւ հոս, ե՛ւ հոն, օդը լեցուն էր կեանքով, կեանքը սկսած էր ծնիլ այս մեղմ ափին վրայ, խորտակելով առանձնութեան մէջ տարածած լռութիւնը: Հիմա կարելի էր լսել հեւացող շունչերու ձայնը եւ թմբուկին ուժգին զարկը ու նուագարանի լարերուն խելագարող վազքը:

Արամ շուարած կը դիտէր չորս դին: Իրեն այնպէս կը թուէր, որ մտերիմ բան մը ստեղծուած էր հոս: Իրեն շատ ծանօթ շարժում մը կար այդ տըղոց շրջապատին մէջ:

Ոտքի ելաւ ու սկսաւ քալել դէպի խումբը: Բան մը կը կապէր զինք այդ անծանօթ ամբոխին: Ծովը, որ այժմ քարացած մթութիւն էր, վերստացած էր իր կեանքը: Կարծես ձայները կու գային խորէն, ծովու բացերէն ու Արամ կը քալէր դէպի խլացնող թմբուկին խորը:

Տղաքը մօտ էին, ու տակաւին կը թուէին ըլլալ հեռու: Շուք մը կը մօտենար հեռուէն, մթութեան մէջ ան ըստուերի մը կերպարանքը ունէր: Մերթ կը քալէր, մերթ կը վազէր, ու ինք կը դիտէր թմբուկի զարկին հետ ծնող ու մեծցող այդ կերպարանքը: Պատրա՞նք էր այս, թէ իրականութիւն: Խելագարութի՞ւն էր, թէ մեծ հրճուանք: Ստուերը կը մօտենար՝ իրեն հետ բերելով քիչ մը ամէն ինչ: Ան կը թուէր ըլլալ քիչ մը աղմուկ, քիչ մը շարժում, նուագարանի բարակ ու ժպտուն լար, թմբուկի կլոր ու սահուն մաշկ, տաք աւազ, ծովուն պէս մութ հոգի, անոր չափ մաքուր, լայն ու խորունկ:

Մօտեցող ստուերը խումբէն բաժնուած աղջիկ մըն էր, որ կորսուած եղնիկի մը պէս կը վազէր: Արամ կեցաւ ու դիտեց մթութեան մէջ տարածուած ծովը: Արդեօք նո՞յնն էին անոնք, այս ծովը եւ այդ նոյնքան անծանօթ աղջիկը: Հապա հորիզո՞նը, այդ հեռաւոր ու անընդունելի գիծը, որ խարկանք մը կը ստեղծէր իր մէջ եւ անհուն մը կը բանար երկուքին միջեւ: Ծովը մեծ խարկանք մըն էր: Հիմա Արամի մէջ կը բոցավառէր բան մը նուաճելու կիրքը, խորտակելու՝ իրենց մէջ երկարող անհունը:

Զգայութիւնները կրկին կը ծնին իր մէջ: Ծովը դարձած էր ատելութիւն, եւ քաղաքը իր յիշողութեան մէջ կը կենդանանար աղջկան պատկերով, կ'ուզէր հասնիլ հոն, ու նոյնանալ անկէ բխող աղմուկին, կեանքին ու շարժումին հետ: Ու խորտակուեցաւ վայրկեանը:

Արամին ափը գրկեց անծանօթ աղջկան բարակ մէջքը ու ակնթարթի մը մէջ անոնք կանգ առին···

Սարսուռ մը անցաւ վայրկեանին

մէջէն: Ծնաւ խելագարութիւնը, հանդարտ ծովու մը վրայ ծնող ահաւոր ալիքին նման, որ իր մէջ ամէն բան խորտակելու տարփանքը կ'ապրի, որ խելացընոր արագութեամբ մը կը գրկէ քեզ ու կը պարուրէ այնքա՜ն խռովիչ ու հրմայիչ կեանքով: Ծովը խտացած էր անծանօթ աղջկան տարածուն աչքերուն մէջ եւ փոթորիկէն րոնկած նաւու մը պէս անոնք կ'ալեկոծէին: Պարապութիւնը կը հեւար՝ իր մէջ խլացնելով բոլոր նուագները:

Երբ Արամ գլուխը դրաւ աւազին վրայ, մեռած էր նուագը եւ ծովը տակաւին կը հանգչէր հոն: Արդէն ուշ գիշեր էր: Ան դիտեց իր քով նստած անծանօթ աղջիկը, ու յիշեց քաղաքը, աղջկան նման իրեն անծանօթ, բայց բարի ու խռովիչ քաղաքը, ու իր մէջ ծնաւ հին կարօտ մը:

ՎԱՅՐԿԵԱՆԸ...

Սենեակիս դուռը կղպելով կ'իջնէի փողոց՝ յանձնուելով կլանող շարժումին, որ կ'անջատէ քեզ իրերէն, այնքան բնական ու հեշտ շարժումով մը նետելով կեանքին գիրկը: Ու դուն ինքնաբերաբար կ'ընթանաս այդ շատ սովորական ճամբաներէն:

Եւ առեղծուածային ուժ մը կայ այս շատ սովորական ընթացքին մէջ, եւ մենք անոր կապուած կը գունաւորենք մեր տժգոյն օրերը:

Օրը բացուած էր հոգիէս ներս եւ ես թռչունի մը թեթեւութեամբ յանձնուած էի փողոցին: Ամէն ինչ այնքա՜ն շօշափելի ու իրաւ էր: Կ'անցնէի՝ ճեղքելով այդ բոլորը:

Արդեո՞ք ասիկա էր երջանկութիւնը: Փողոցի մը պատկերին մէջ խտացած, այնքա՜ն զգայուն, երբ կը լսես ձայնը փոքր շատրուանների ժայթքող ջուրերուն, եւ մարդոց քրքիջները զարնուին դէմքիդ, անոնց սիրտը կը տրոփէ սրտիդ մէջ ու իրենց ամբողջութեան մէջ խնոյքի հրաւիրուած խմբակի մը տպաւորութիւնը կը ձգեն վրադ:

Կը քալէի իբրեւ ապրող ներկայութիւն եւ իւրաքանչիւր քայլափոխի վերելք մը կ'արձանագրէի այդ շատ թեթեւ աշխարհէն ներս:

***

Քալած էի երկար, երբ յանկարծ երկվայրկեանի մը մէջ շրջեցաւ աշխարհը:

Ճամբուն մէջ, ինձմէ քիչ մը անդին կեցած էիր դուն:

Ցնդեցաւ պահը: Ամէն բան սկսաւ հեռանալ ինձմէ: Սկսաւ հալիլ երջանկութիւնը՝ զօրաւոր տաքութենէ մը ազդրուած անօթի մը պէս: Փոխուեցան դէրերը, ես դարձայ աշխարհ եւ փողոցը ճամբորդի մը պէս անցաւ մէջէս: Աշխարհը, որ ես էի՝ արձանի մը կերպարանքը ստացաւ, քանի սառած էր վայրկեանը:

Դատարկուած էր շրջապատը: Կայինք միայն մենք: Ժամանակը անցեալ էր, եւ երգը՝ հին:

— Արդեօք կը ճանչնա՞մ քեզ, թէ դուն պարզ անցորդ մըն ես, — ըսի ենթակայութեանս խորէն:

Մինչ դուն կը ծնէիր մէջս իբրեւ անխորտակելի իրականութիւն:

Քարացած ու խօսուն քարեր էինք, կղպած էինք ժամանակը մեր ափերուն մէջ եւ խօսքը մեզմէ ծնած ուժ էր՝ լրոնելեայն ու վարակիչ:

Այն՝ ինչ փողոցի իրականութիւնն

էր՝ հեռացած էր մեզմէ, ամէն կողմ մեռելային լռութիւն մը կը տիրէր եւ ես կը լսէի ծիծաղը հեռաւոր ճնճղուկներու:

Կը ծնէիր մէջս աւելի ուժեղ՝ քան երբեք: Եւ դուն կեանքն էիր, որմէ բաժնուած էի օր մը: Կը տանէի քեզ հետս ամէնուրեք, կը փշրէի քեզ մէջս շարունակ, երբ չկայիր դուն:

Ձենք խօսիր, երբ քարերն իսկ խօսելու ուժգնութիւնն ունին: Մեր պատմութիւնը այնքան հին է, որքան հին է կեանքը քարին:

Կեցած ենք այդպէս, սառած, մինչ մեր միջեւ ծնած են աստուածները ժամանակի:

Ինչպէ՞ս կարելի է խորտակել ա՛յն՝ որ երկար տառապանքով ու օրերու աղմուկով ստեղծուած էր մեր միջեւ: Ձէ՞ որ մեր մտերմութիւնը այնպէս էր՝ ինչպէս մարդու մը մտերմութիւնը իր անձին հետ: Մեզի համար մեղքը երջանկութիւն էր: Մենք մեծ մեղաւորներ էինք:

— Հեռացիր փողոցէն, ու ձգէ, որ ազատ քալեմ:

Կ'ուզեմ տեսնել երջանիկ դէմքերը անցորդներուն եւ լսել թռչուններուն ձայնը· եւ բոլորը, բոլո՛ր զգալ, բայց խլացած եմ, կը լսեմ միայն պարապութեան ձայնը ու կարծես մեր միջեւ կ'երկարի տաք շունչ մը, որուն մէջ կը խտանայ մեր մարմիններուն ծանրութիւնը:

Ինծի կը փոխանցուիս, իբրեւ ժամանակին մէջ երկարող ձայն ու կ'երգես մէջս՝ ինչպէս հովիւը պիտի երգէր ելեգին անմեղութեան մէջէն:

Լայն աշխարհի ներ արահետներէն մէկն է այս եւ մենք հին անօթներու փշրանքներ, որոնց իւրաքանչիւր կտորին մէջ կը ծաւալի անուշ մեղեդի մը:

Ժամանակը թել մըն է մեր միջեւ, որ կ'երկարի որքան որ կրնայ քակուիլ երեւակայութիւնս: Հոգիս կը պարուրուի անմեղութեամբ եւ կը զգամ քեզ իբրեւ խորէն եկող մութ ձայն:

Կը ժպտիս, որովհետեւ կը դիտես դէմքս, որ պատուած է ժպիտիս մէջ:

— Կեցիր հոն, չմօտենաս, որովհետեւ մեր մօտեցումով պիտի խորտակուին բոլոր ձայները, որոնք կ'երկարին մեզի՝ ժամանակի պարապութիւնը ներքեւով: Այդ ձայները ծնած են կիրքէն. անկէ ետք եկող ու անկէ առաջ ծնած այն մեծ զգացումն են անոնք, որ առարկայէն բաժնուելով, վերանալով կը դառնան հոգի ու կեանքի ներ անկիւններուն մէջ մեզ կրկին միացնելու ուժգնութիւնը կ'ունենան:

Կը շարժինք:

Փոխուած է վայրկեանը եւ շարժումը ծաւալած: Թերեւս մօտենանք կամ կրկին հեռանանք:

Ոչինչ:

Մե՛նք ծնանք վայրկեանը, որ աւելի մեծ էր, քան բոլոր միացումներն ու բաժանումները···

ՆԱԶ ՏԷՐ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ

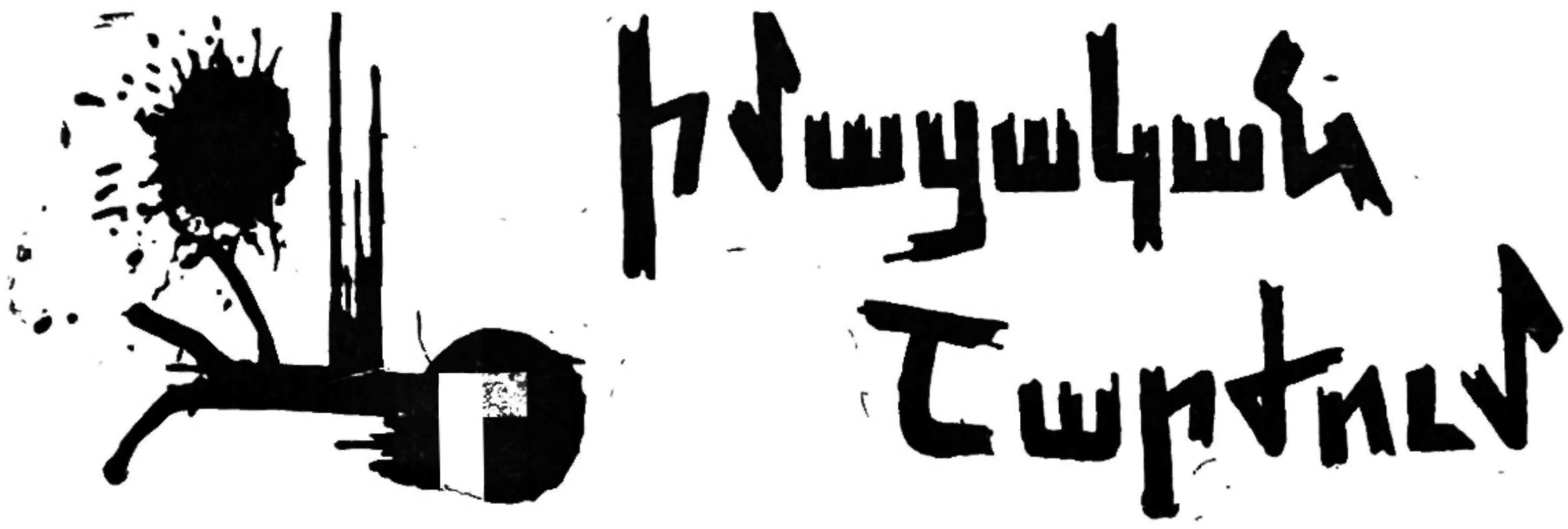

ՄԵԾԵՐՈՒՆ ՄԵԾ ԿԻՐՔԻՆ ՕՐԻՆԱԿՈՎ...

Լիբանանեան տագնապին վերջին փուլին, երկրին բնակչութեան բաղկացուցիչ բոլոր հատուածները, ընդ որս եւ մենք, մեր մտաւորականները սկսան սրտառուչ հետեւողականութեամբ մը խօսիլ փոթորիկին տարտղնածը մէկտեղելու, քանդածը վերականգնելու եւ ընդհատածը շարունակելու անյետաձգելի հրամայականներուն մասին:

Ընդհատուածներուն կարգին կը գտնուի նաեւ դրականութիւնը, որ, աւելորդ է ըսել, իր կարգին հարուածուեցաւ իր բոլոր երեսներով, բոլոր ճակատներուն վրայ, հրատարակչական, դասախօսական ու թատերական բոլոր արտայայտութիւններուն մէջ: Դէպքերը, անշուշտ, անդրադարձան նաեւ անհատ գրողներուն վրայ եւ ստեղծուած ընդհանուր ու երկարատեւ անորոշութիւնը կասեցուց ստեղծագործ անոնց բնազդներուն մղումները:

Տնտեսական ու ընկերային, ինչպէս նաեւ ներքին բնագաւառներուն մէջ բացուած վէրքերը դարմանելու համար ամէն կողմէ ու ամէնո՛ւն կողմէ հնչեցուած աշխատանքի զօրակոչը, որ վարակիչ է անպայման, գրականութեան պարագային յիշեցուց մեզի ասպարէզին մեծ աշխատողներուն արձանագրած քանի մը բեղուն փորձառութիւններ, որոնց մէկտեղումը աւելի քան երբեւիցէ անհրաժեշտ է այսօր, յօրինակ ամէնուս, լիբանանեան արիւնոտ տագնապին բարւոք ելքին ամէն օր սպասած եւ ամբողջինն ամիս այդ անձկութեամբ օրը իրիկուն ըրած բոլոր մտաւորականներուն համար:

Ու առաջին օրինակը դա՛ր ձեալ Օշականէն, հարազատներուն կողմէ «Բագին»ի տրամադրուած հետագայ դրութեան հայթայթած տուեալներով:

«Մոռցուած բաներ»: Ասկէ առաջ ընթերցողին հաղորդած ենք այս խորագիրին տակ ինկող հատուածներ, իսկ ներկայ համարին մէջ տրուածը շարքին առաջին բաժինն է, որ ունի չորս տարբերակներ, առաջինը ձեռագիր մէկ էջի յայնքով, երկրորդը՝ երկու էջ, երրորդը՝ չորս, իսկ չորրորդը՝ հինգ: Չորրորդը հասած է երրորդ օրինակին երրորդ էջին մինչեւ կէսը միայն, մինչեւ մեր 55րդ էջին վրայ երեւցած «ցեղային ժառանգութեանց» բառերը, որոնցմէ անդին ծաւալած է հինգ էջերու վրայ:

Մեր ձեռքին տակ եղող տուեալներուն թուաբանութիւնը կը վերջանայ հոս եւ անչուշտ իւրաքանչիւրը ընթերցողի մտքին կը սկսի խորհրդածութիւնը այն մասին, թէ ի՞նչ մեծ նպաստ բերած է աշխատանք ըսուածը նո՛յնիսկ Օշականի պէս յորովայնէ ընտրեալ հսկայի մը գործին մէջ:

Աշխատա՛նքը:

Տեղ մը ի՛նք՝ Օշական, իր կոթողական «Մնացորդաց»ին մարմնառութեան, ընչաւորութեան օրերուն, պիտի ըսէր.

«Մնացորդաց»ի ամէն մէկ հատուածը նուազագոյնը հինգ անգամ կը գրուի»:

Նուազագո՛յնը հինգ անգամ:

Ու գրուածը կրկին ու կրկին անգամ գրելու այս մոլեռանդութեան խորունկ ու սրբազան չարժառիթը ուրիշի մը առիթով, եւ դա՛րձեալ իր մեկնաբանութեամբ.

«Ինչու Թոլստոն տասն անգամ կը գրէր իր վէպերը. անշուշտ սրբագրութիւն չէր, որ կը կատարէր, այլ խորքը իջնելու անհրաժեշտ հետազօտում»:

Թոլստոյի հասակակից համարուող ռուս գրագէտներէն Մաքսիմ Գորկի իր մեծ նախորդին լռելեայն կիրարկածը բարձրաղաղակ կը յայտարարէր, թէ՝

«Տաղանդը, ըստ էութեան, հենց սէրն է գործի նկատմամբ, աշխատանքի նկատմամբ... Հանճարը աշխատանքն է»:

Ռուս գրագէտներէն միւսը, մեծերուն մէջ մեծագոյնը, Տոսթոյեւսկի, նորէն, ի վերուստ պարգեւուած բացարձակ շնորհքի մը արդիւնք չի համարեր գրական գլուխ-գործոցները, այլ, եւ անշո՛ւշտ անհատական փորձառութեան մը յենած՝ անոնց ձեւաւորման համար գործի անցած ուժերուն առաջինը կը համարէ աշխատանքը.

«Այն գրագէտը, որ կը գրէ չափազանց արագ եւ չափազանց շատ, ցաւալի է պարզապէս:

Գրող մը պէտք է ունենայ աւելի փառասիրութիւն եւ աւելի շատ յարգանք իր տաղանդին ու արուեստին հանդէպ:

Վիքխարի գրողներու կողմէ ստեղծուած վիքխարի տիպարները, յաճախ, մեծցած են երկարատեւ եւ յամառ աշխատանքի շնորհիւ»:

Այսինքն՝ ինչպէս սովոր էր ընել ինք, որ օրական 15 ժամ կ'աշխատէր, ինչպէս ըրած է Փրուստ՝ 16 ժամ, Պալզաք՝ 14 ժամ, ինչպէս կ'ընէ մեր օրերուն մեր օրերու անիծեալ հանճարներէն ամէնէն հռչակաւորը, Սոյժենիցին, որուն մասին ճիշդ տարի մը առաջ Միշէլ Կորաէյ, «Լ'Էքսպրէս» շաբաթաթերթի մէկ սիւնակին վրայ ի միջի այլոց կը գրէր.

«Ի՞նչ կ'ընէ Սոյժենիցին հիմա: Հաստատուած Զիւրիխի մէջ՝ ան օրական 14 ժամ կ'աշխատի, գրեթէ ոչ ոք կ'ընդունի, չի պատասխաներ նամակներու: Կ'ըսէ. «Ես հանգի՞ստ ընեմ: Երբեք ու երբեք արձակուրդ չեմ առներ: Կեանքս չի բաւեր ի կատար ածելու համար յանձնառութիւններս»:

Ահա եւ քսաներորդ դարու կէսերուն քառորդ դարը իր մտաւորական ու գրական երկերով նշանաւորող մեծանուններէն Ժան-Փոլ Սարթրի ինքնաբնութագրումը.

«Ինքզինքս երբեք չեմ համարած «տաղանդ»ի մը երջանիկ տէրը: Իմ միակ փրկութիւնս եղած է աշխատանքը եւ հաւատքը»:

Կարելի է հարցնել հարկաւ, թէ հաւատք՝ որո՛ւ հանդէպ, եւ աշխատանքը՝ ինչո՛ւ: Գործի մը հանդէպ ստեղծուած հաւատքը ներքին խմորի մը անհանգստութեան արդիւնքը չէ՞ արդեօք, եւ կրնա՞յ աշխատանք մը առաջ տարուիլ ու արդիւնաւոր ըլլալ, եթէ տաղանդին ասաջացուցած յափշտակութենէն զուրկ ըլլայ ենթական: Ի հարկէ՝ ո՛չ: Ստեղծագործական երեւոյթին աղբիւրները ի՛նչ բառերով ալ բացատրուին, տաղանդի հակազդութիւնը կը պահէ իր զօրութիւնը, առաջին պայմանը կը մնայ նորէն տաղանդը, նախապահանջ ա՛յն ալեկոծութիւնը, որ տեսիլք մը ընկալելու ընդունակութենէն կը սերի ու մարդս կը նետէ առանձնութեան ծոցը, «ճիգի, տանջանքի անընդհատ հնոցում»:

Զարենցին է ընդգծուած առկը, ու Զարենցի միւս խորհուրդը՝

Եւ իմացէ՛ք ուրեմն, որ ո՛չ մի աշխատանք
Տքնաջան չէ այնքան, որքան ոգու հերկը.—
Ի սկզբանն էր բանը, եւ բանն էր ճիգ ու ջանք,
Եւ ջանքին առընթեր էր — երգը:

Բանաստեղծներու պարագային աշխատանքին նպատակ աւելի քիչ կը թուի մարդոց եւ Աստուծոյ դուստրերուն բախտաբեր միջամտութեան կը վերագրուի ընդհանրապէս արարչագործուած ամէն գեղեցկութիւն: Իրականութիւնը այդպէս չէ սակայն: Օժտուածներէն ամէնէն վաւերականն անգամ ենթադրուածէն չատ աւելի «ճիգ ու ջանք» ի գործ դրած է իր մտապատկերները շնչաւորելու համար: Զարենցէն եւ քիչ մը պարագայ մը եւս, օտարներէն դարձեալ, Պօտլէրի աշխատանքային «համբերութիւնը», տիեզերահռչակ «Զարիֆի ծաղիկներ»ուն ասիթով, եւ իր գրչով՝

«Անիկա, «Զարիֆի ծաղիկներ»ը ստեղծուեցաւ մոլեգին համբերութեամբ մը»:

Մեր աշխատակիցներէն Սուրէն Յանինեան, իր կարդացած մէկ դասախօսութեան մէջ իր կարգին կը պատմէ.

«Գերմանի մի գրողի գրականութեան սիրահար մի տիկին մի օր ասում է.

— «Օ՜, ինչ գեղեցիկ է ձեր գրականութիւնը եւ ինչքա՜ն դիւրութեամբ է այն կարդացւում: Արդեօք այդպէս էլ դիւրութեամբ այն գրո՞ւմ է:

— «Այո՜, տիկի՛ն, այնքան դիւրութեամբ, ինչ դիւրութեամբ դուք ծնած էք ձեր երեխաները, — պատասխանում է գրողը»:

Գիւրին դրուած, սաացուած ըլլալու ապաւորութիւնը, ուրիշ խօսքով՝ բիւրեղային բնականութեան մը հասնելու պայմանը նիւթ դարձած է նաեւ Միքէլ Անճելոյին, որուն փորձառական իմաստութեան մենք առաջին անգամ հանդիպեցանք «Սովետական գրականութիւն» *ամսագրին անցեալ տարուան յունիսեան համարին մէջ, Հայաստանի մտաւորականներէն Նչան Մուրադեանի* «Աբովեանի ոճը եւ գրելաձեւը» *անուն յօդուածին էջերուն, ուր մեծահռչակ քանդակագործը կը խօսի լարուած աշխատանքի այն ձեւին մասին, որուն շնորհիւ երկնուած գործը պէտք է*

«Երեւայ այնպիսին, որպէս թէ կատարուած է շտապ, համարեա՛ առանց յարուածութեան, զերազոյն թերեւութեամբ՝ հակառակ իրողութեան»:

Ու քիչ մը աւելի անդին՝

«Իսկական կաւնոր մնում է հեռուեալը. մեծ աշխատանք պահել եւ ստեղծագործել այնպէս, որպէսզի գործը հեշտութեամբ ստեղծուած թուի:

«Միայն այն բանդակներն են լաւ, որոնցից դուրս են մղուած ամբողջ դժուարութիւնը, այսինքն՝ կատարուած են այնպիսի վարպետութեամբ, որ թւում են բնութեան ստեղծած եւ ոչ թէ արուեստի»:

Աշխատանքի հանդէպ իր հաւատքին եւ աշխատանքին իր երանակներուն մասին վերջաւորութիւններ պատմած է նաեւ անուանի գրագէտ Մկրտիչ Արմէնը, երկերու իր չորրորդ հատորին (1971) մէջ, որմէ երեք պարբերութիւններ կը յանձնենք ընթերցողին ուշադրութեան.

«Հեղնար աղբիւր»ն իմ ամենաինտուիտիւ գրած երկն է: Սակայն իմ այդ երկի մասին ես մազաչափ անգամ չէի ասի «բընաձին» արտադրանք: Ի հարկէ, բնաձինը՝ բնաձին, բայց ուժի մէջ է մնում այն թեւաւոր խօսքը, թէ «*տպագրի ինը տաներորդը աշխատանք է*»: Այն գրուածքը, որի վրայ քիչ է աշխատանք թափուած, բոլոր հաւասար այլ պայմաններում աւելի քիչ է արժէքաւոր, քան այն գրուածքը, որի վրայ թափուած է մեծ աշխատանք:

«Հեղնար աղբիւր»ը գրելիս ես աշխատում էի օրական վեցեօթ ժամ, ընդ որում՝ բառի բուն իմաստով անընդհատ, որովհետեւ ո՛չ ծխում էի, ո՛չ թէյ կամ սուրճ խմում եւ ոչ էլ մի այլ բանով զբաղում կամ հանգստանում: Եւ գրում էի ընդամէնը մէկուկէս, երկու, եւ միայն երբեմն երեք կամ չորս էջ:

Ըստ շատ ընթերցողների վկայութեան, «Հեղնար աղբիւր»ը ո՛չ միայն հեշտ է կարդացւում, այլեւ թւում է հեշտ գրուած: Ես աշխատեցի ցոյց տալ, որ դա այդպէս չէ: Գրուածքը ո՛չ միայն դուրս չի յորդել ինքնաբուխ, այլեւ դրա վրայ գործադրուած է մեծ ճիգ: Եւ ըստ երեւոյթին, գործադրուած է այնքան շատ ճիգ, որ ճիգը չերեւայ: Դրա համար էլ չի երեւում»:

Օրէնքը, բոլոր գլուխ-գործոցներուն աղբիւրը նոյնն է, ա՛յլ է, ամէնուն բաւծը խտացուցած Մկրտիչ Արմէնի սահմանումը. «Գործադրել այնքան շատ ճիգ, որ ճիգը չերեւայ»:

Մեծերուն աշխատանքի մեծ կիրքին մասին վկայութիւնները հարկաւ ասոնք չեն միայն, բայց բաւարարուինք այսքանով, արդէն այսքանը ի վիճակի է խորհրդածութեան եւ անդրադարձումի լայն առիթներ ընծայել ամէնուն:

«Ցեղ մը, որ կ'ուզէ ապրիլ՝ պարտաւոր է ստեղծել», *կ'ըսէին մեհենական քուրմերը ու ճի՛շդ կ'ըսէին: Ցեղային ինքնութեան առաջին պայմանն է ստեղծագործութիւնը, ու ստեղծագործութեան պայմանը՝ աշխատա՛նքը, որուն, ինչպէս ըսինք քիչ առաջ՝ առաւել քան երբեւիցէ պէտք ունինք այսօր ամէնքս, ամէն տեղ...*

Յ. ՕՇԱԿԱՆ

ՄՈՌՑՈՒԱԾ ԲԱՆԵՐ

Մօտաւորապէս կէս դարէ ասդին, մեր ժողովուրդին ստուար մէկ հատուածը, ա՛ն՝ որ այսօր տարտղնուած է աշխարհի չորս ծագերուն, անտէրունչ, ու եղերական պայմաններու գլանին ներքեւ, սրվեցաւ բաներ, որոնք, «սուրին եւ հուրին ընդմէջէն», ինչպէս սովորութիւն է պատկերել նման վճռական յեղաշրջումներ, փորձի էին ենթարկած հազարամեր շարունակ անոր յոգնած, աղէտահար, բայց դեռ անխարխուլ խղճմտանքը, առանց խորտակել կարենալու անոր ներքին միութիւնը: Նոր այդ ուսումները, հերձուածներու, բռնադատուած դաւանափոխութեանց, հատուածական օտարացման քիչ մը հակիրճ (sommaire) յորջորջումներու ձեւին ներքեւ, հեռու են ընդգրկուելէ տննախրնթաց այն *տարբանջատումին*, որով կը սարսռայ հաւաքական շէնքը հայ հոգիին:

Ինչ որ կը սպասէ գտղութիւններուն, մերձաւոր ապագայի մը համար, դուրս է այլեւս տարակոյսէ: Ինչ որ կը սպասէ մեր հայրենիքին մէջ արմատ պահող մեր ժողովուրդին, պայծառ է դարձեալ բոլոր անոնց համար, որոնք նիւթէն անդին նայիլը չեն վարեր աժան փաստերու:

Միւս կողմէն, նոյն այդ ժամանակաշրջանին, մեր ժողովուրդին միշտ այդ ստուար մասը հարկադրուեցաւ *մոռնալ բաներ*, որոնք, թերի գնահատուած, այսօր ուրացուած ըլլալուն *հակառակ*, միշտ աղէտահար այդ խղճմտանքը բերեր էին սակայն մինչեւ դուռները նոր ժամանակներու: Տեղը չէ հաշուեկշիռը հանել այդ ճիգին: Անոր գումարը *Հայոց ժողովուրդն* էր, այնքան սրբտաուուչ, որքան դժբախտ, ԺԹ. դդ դարու կիսուն: Ու *Հայոց ժողովուրդը* պատկեր մրն էր՝ ամէնուս համար պարզ ու ընտանի: Այսո՞ր: Հարցուցէք ու զգուշացէք պատասխան բանաձեւելէ: Մենք հոգեկան amnésie մը կ'ապրինք այսօր:

Հետագայ նշմարները տրտում, գրեթէ յուսակտուր փորձ մը կը կազմեն այդ *մոռցուած բաներ*ուն, գոնէ անոնցմէ մէկ քանիին, գուցէ անայժմէ, բայց մեզմէ ոմանց համար տարօրէն նուիրադրուած սուգը պատմելու, նոր ուսումին աշակերտ դժբախտ սերունդի մը չկամ ու տգէտ կեցուածքին հակառակ: Միւս կողմէն, պարտաւոր եմ տեղեկացնել, թէ ես չէ, որ պիդատոսեան միամտութեամբ մը մեր տղոցը կեցուածքը դատել կամ դատապարտել պիտի ներէի ինծի, առանց անդրադառնալու օտար մշակոյթներուն անընմբռնելի դերին: Բայց չեմ ալ կրնար վրդովումս չարձանա-

գրել տխուր, ընդառաջող այն հոգեբանութեան ընդդէմ, որով այժմէականը իբր նոր տախտակ կը դրուի մեր մտահոգութեանց: Եւ որովհետեւ սերունդի մը ներքին տագնապին, երկունքին ընդունարանը վերջ ի վերջոյ կ'աւազանուի իր արուեստին մէջ, սա նշմարները պիտի մեկնին այդ աւազանէն: Օտար մշակոյթներու լուծին տակ

ՄՈՌՑՈՒԱԾ ԲԱՆԵՐ

(Բ. տարբերակ)

Մօտաւորապէս կէս դարէ ասդին, մեր ժողովուրդին դըժբախտագոյն հատուածը, ա՛ն՝ որ ապրելէ յետոյ կենդանի դժոխքը, տարտղնուած է այսօր, աշխարհի չորս ծագերուն, կրկնելով աւելի քան դաժան, որովհետեւ յուսակորոյս, բաբելոնեան գերութիւն մը, սորվեցաւ բաներ, որոնք, «սուրին եւ հուրին ընդմէջէն», ինչպէս սովորութիւն է պատկերել նման վճռական յեղաշրջումներ, փորձի էին ենթարկած հազարամերով անոր յոգնած, աղէտահար, բայց տակաւին անխարխուլ խղճմտանքը, չկրնալով խորտակել սիւնը անոր հոգիին:

Ինչ որ հասած է այսօր մեր դուռներուն — հոգիին դուռները աւելի արժեցին ազգերու պատմութեան մէջ — չի բաղդատուիր հերձուածներու, բռնադատուած դաւանափոխութեանց, գաղթումներու այլապէս եղերական սգաթափօրին: *Տարբանչատումն* է ատիկա հայ յղացքին՝ թէ՛ գաղթային քաւարանին, թէ հայրենիքի արքայութեան մէջ հաւասարապէս: Զի մեծ կղեր ըլլալու հարկ չկայ՝ չափելու համար մօտիկ ապագան, ուր յանգելու է, հետախաղաղ կորուստին ծովն ի վար, երկու հազար տարուայ մեր խորհուրդը, գաղութներու մեր անտէրունչ զանգուածներուն օտարացումով իրագործուած վերջնականապէս: Ուրիշ չէ բախտը մեր հայրենիքին մէջ արմատ պահող միւս զանգուածին, որ, նոյնիսկ առանց պատմական անանխատեսելի ազդակներու գուպարին, պարզ տիրող իրերու բնական հակազդեցութիւններով, կը պարպուի *հայ յղացքէն*, տակաւ առ տակաւ: Պայծա՛ռ սա տարակոյսները անոնց համար, որոնք նիւթէն, երեւցածէն անդին նայիլը չեն վաճառեր աժան փաստերու սնոտի աղմուկին:

Միւս կողմէն, նոյն այդ ժամանակաշրջանին, մեր ժողովուրդին միշտ այդ դժբախտ հատուածը հարկադրուեցաւ *մոռնալ բաները*, որոնք երբեմն թերի գնահատուած, այսօր ուրացուած ըլլալնուն հակառակ, մեր միշտ աղէտահար, բայց միշտ ալ կանգուն ցեղային խղճմտանքը բերեր էին մինչեւ դուռները նոր ժամանակներու: Տեղը չէ հոս հաշուեկշիռը հանել այդ ճիգին: Բաւ է յայտարարել, որ գումարը *Հայոց ժողովուրդն* էր, այնքան սրբատառուչ, դժբախտ, բայց նոյնքան ալ իրաւ, անցնող դարու կէ-

սերուն, ամբողջ հոգի ու բիւրեղացում, դարաւոր կոշկոճանքին հետքերն իսկ սպիացուցած, արշաւի ելլելով դէպի նորոգ իր նրաւանումները, երկու աշխարհներուն մէջն ալ ստեղծելով ամէն բան, որով կը բարացուցուի արդի մշակոյթը, — լեզու, գրականութիւն, արուեստ, տնտեսական դիմագիծ: Ու *Հայոց ժողովուրդը* պատկեր մըն էր Ալիշանի՝ ինչպէս Խրիմեանի, մեծահարուստ կեսարացի սեղանաւորներուն, ինչպէս Խուլթեկցի բեռնակիրին աչքերուն դէմ: Զայն կը հասկնային ցեղին բոլոր շառաւիղները: Այսո՞ր: Հարցուցէք, բայց զգուշացէք պատասխան բանաձեւելէ: Մեր հոգին հիւանդ է յուշաթափութեան ախտով (amnésie):

Հետագայ նշմարները տրտում, գրեթէ յուսակտուր փորձ մը կարելի է նկատել՝ պատմելու համար սուգը այդ *մոռցուած բաներուն*, գոնէ անոնցմէ մէկ քանիին, գուցէ անայժմէ, բայց մեզմէ ոմանց համար տարօրէն նուիրադրուած սուգը մեր անցեալին: Ու ասիկա՝ նոր ուսումին ու տախտակներուն ջանադիր աշակերտ սերունդի մը չկամ, որքան տգէտ կեցուածքին հակառակ: Միւս կողմէ՝ պարտաւոր եմ աւելցնել, թէ ես չէ, որ պիղատոսեան միամտութեամբ մը այդ կեցուածքը դատել կամ դատապարտել պիտի ներէի ինծի, առանց անդրադառնալու օտար *մշակոյթներու անժուժելի գլանին*: Ըսել կ'ուզեմ՝ օտար այդ ճնշումներուն ներքեւ՝ անխուսափելի լուծո՛ւմը հոգիի սիւնին, առնելու համար կաղապարը նոր այդ օտարութեան, աւելի ահաւոր, քան տասնըհինգ դարերը մեր գերութեան, որ անզօր մնաց մեր հոգեկան կառոյցին դիմաց: Բայց չեմ ալ կրնար չարձանագրել վրդովումս ընդառաջող այն հոգեբանութեան ընդդէմ, որով այժմէականը, ու միմիայն ան իբր տախտակ կը մատուցուի մեր նորագոյն մտահոգութեանց: Եւ որովհետեւ սերունդի մը ներքին տագնապանքին, երկունքին ընդունարանը վերջ ի վերջոյ կ'ապաստանի իր արուեստին, թող ներուի, որ սա նշմարները մեկնին այդ աւազանէն:

Սորվուրուած բանե՞ր:

— Շատ անշուշտ:

Խօսին թող այդ մասին անոնք, որ կը հաւատան:

***

Այսպէս.

Մոռցած ենք

— Հո՛ղը:

Այսինքն՝

Հաստատ ու հզօր պաշտպան այն արտաքին աշխարհը, որ նիւթեղէն պատկերներու հանդէս մը թէեւ, արտի, այգիի, պարտէզի, անտառի, գեղի, լերան, ու նոյնիսկ կածաններու բազմազանակ ձեւերուն տակ, դարեր շարունակ կազմեց աննահանջ, անցամաքելի աւազանը մեր հոգեղէն ուժերուն, մեր ապրումներուն բոլոր ստեղները ընդունելով իր ծոցին, զանոնք վերադարձնելու համար մեզի, ոգիի, գործողութեան, ստեղծումի անհամար *կերպերով*

ՄՈՌՈՒԱԾ ԲԱՆԵՐ

(Գ. տարբերակ)

Մօտաւորապէս կէս դարէ ասդին, մեր ժողովուրդին դըժբախտագոյն հատուածը, ա՛ն՝ որ ապրելէ յետոյ երկրաւոր իր գժոխքը, տարտղնուած է այսօր աշխարհի չորս ծագերուն, կըրկնելով ուելի քան դաժան, որովհետեւ յուսակորոյս, բաբելոնեան գերութիւն մը, որմէ ցաւ քաներ, որոնք «սուրին եւ հուրին ընդմէջէն», ինչպէս կը պատկերեն մարդիկ նման վճռական վերիվայրումներ, փորձի ենթարկած էին, մեզի մօտիկ բախտորոշ շրջանի մը, մեր յոգնած, հազարամեայ ազէտներով խոցահար, բայց տակաւին անհատանջ, տակաւին ոտքի ցեղային խղճմտանքը, ու հեռացած, առանց խորտակել կարենալու սիւնը մեր հոգիին: Ներուած էր մեզի այսպէս տեսնել մեր ցեղային խորհուրդը, խորքը՝ նոյնիսկ անցնող դարաւերջի հզօր եղեռններէն վերջը: Այսօ՞ր:

Ինչ որ ալ հասած է հիմա մեր դուռներուն — ամուր փակեցէք հոգիին դուռները, վասնզի ազգերու պատմութիւնը անոնց ամրութիւնովը սխալ չէ պայմանել — չի բաղդատուիր այն միւս ազէտներուն, որոնք ջարդի, հերձուածի, բռնագաղթի, հաւաքական բռնաբիր գաւանափոխութեանց այլապէս եղերական համապատկերներ տրժեցին մեր պատմութեան, — սրտառուչ, զարհուրելից, նոյնիսկ սպաննող ուժգնութեամբ սգապատումները մեր դարերուն, բայց որոնց թափորը, կիկլոնը փչրուեցաւ մեր հիւղերու սեմերուն: Ամէնուն ոչէմ մեր ժողովուրդը հանեց իր դիմադրական ճիգը, երբեմն հերաբձակ, երբեմն նուաղ, բայց հանե՛ց, ամուր փաթթուած իր խորհուրդին: Այսօր այդ խորհուրդին յղացքն է, որ ինկած է գազանին ժանիքներուն: Ու գազանը թող ներուի ինձի տալ ոչ դասական տարիքով մը: Անիկա, խորքին մէջ մէկ, ձեւին վրայ երեւան կը բերէ բազմութիւն մը կերպերու: Երբեմն օտարին աղջիկն է ան. կամ անոր արուեստը. կամ մեր հոգիին մակարոյծ մէկ ձգտումը, զոր դարերով պահեցինք դսպուած, բայց որ հիմա օգտուելով այդ հոգիին նուաղումէն անարգել կ՚առաջանայ անոր հիւսուածքներն ի խոր: Նման անողոք կեղի մը: Ինչ որ հինգերորդ դարուն մեր պատմիչները տեսեռած են մեր նախարարներէն, — օտարին ծառայելու մէջ մեր կատաղի եռանդը, պարկեշտութիւնը, այսօր իրականութիւն է, անհերքելի ուժգնութեամբ: Մեր ժողովուրդին լաւագոյն մասը, մեր հայրենիքին մէջ, սպասը կ՚ընէ օտար կարգերուն, յղացքներուն, մոլեգնօրէն:

Գազանին աշխատանքը բզկտումն է հայ յղացքին, տարրալուծատումը այն ուժերուն, որոնք մեզ բերեր էին մեր օրերը մինչեւ: Ու այս աշխատանքը եղերապէս յարատեւ ու կազմակերպուած՝ թէ՛ գաղութներուն ուժգոյն քաւարանին մէջ, թէ հայրենիքին կարմիր արքայութեան մէջ, հաւասարապէս: Ու այս աշխատան-

քը նոյնիսկ անոնց մօտ, որոնք կը հաւատան ծառայել մեր ժողովուրդին, անոը սորվեցնելով նոր բաներ: Ամերիկայէն խանդավառ, հայրենասէր աղայ մը նոր բաներու այս հրամայականը քնարական անկեղծութեամբ մը պահանջելէ ետք մեզմէ, աւագներէս, նամակի մը մէջ չէր վարաներ զիս հրաւիրելէ այդ սրբազան պարտքին, նորոգելու, նորոգուելու, այսինքն՝ համամարդկային դաղափարագրութեան մը բարձրանալու այլապէս այժմէական ժեսթին: Ու չէը անդրադառնար, որ մեր փրկութիւնը կարելի էր միայն ու միայն մեր դուռները ամուր փակելով այդ նորանորոգ յղացքներուն երեսին:

Մեծ կղեր ըլլալու հարկ չկայ, չափելու համար համեմատաբար մօտիկ ապագան, ուր յանգելու է երկու հազար տարուայ հայ յղացքը, մեր խորհուրդը, զոր այսպէս կը կացինեն մեր գաղթահայ մտաւորականները, իրենց իմացական օտարացումը տարածելով անտէրունչ զանգուածներուն, յանուն մեզմէ մեծ իսէալներու, զոհել յօժարելով անզոհելին: Ուրիշ չէ բախտը դարձեալ այն ժողովուրդին, որ իր արմատը ամուր կը կարծէ մեր պապերուն հողերն ի վար, բայց գրուած է նոյն ճակատագրին, ու ասիկա՝ առանց պատմապէս աննախատեսելի ազդակներու միջամրաումին. պա՛րզ՝ յղացքին տարրանջատումովը, որ կը զարպէ մեր հոգիները իր իսկութենէն: Լենին ու Ալին երգելը միայն ծիծաղելի հռետորութիւն մը չէ, այլ արտում գրական մը մանաւանդ, թէ այդ աղոց սիրտէն թռած է հայ խորհուրդին սրրատուփը անվերադարձ:

Ու սա վախերը պայծառ աղէտներ են անոնց համար, որոնք տրուածէն, ցոյցի հանուածէն անդին ալ նայելու, տեսնել ջանալու պարտքը չեն վաճառեր աժան, ներկուած փաստերու սնոտի աղմուկին:

Միւս կողմէ, նոյն այդ ժամանակաշրջանին, մեր ժողովուրդը, գրեթէ հաւաքաբար, հարկադրուեցաւ մոռնալ բաներ, որոնք երբեմն անճիշդ, թերի գնահատուած, կամ այսօր ուրացուած ըլլալնուն հակառակ, մեր միշտ աղէսահար, բայց միշտ ալ կանդուն ցեղային դիտակցութիւնը բերեր էին մինչեւ դուռները նոր ժամանակներու: Տեղը չէ հոս հաշուեկշիռը հանել այդ ճիգին: Բան մը ստոյգ է դատողին համար. ու ատիկա՝ իբր զանգուած դիմագիծն է հայ ժողովուրդին: Գումա՛ր մեր տասնրհինգ դարերու երբեմն բուռն, երբեմն լուռ, երբեմն ճկուն կամ յուսահատ պայքարին, — հայոց ժողովուրդն էր, անցնող դարու կէսերուն, այնքան սրտառուչ, դժբախտ, բայց այնքան ալ իրաւ տարա՛գ, երբ, դարաւոր կոչկոճանքին հետքերը տակաւին չսպիացած, այդ անորակելի ոդին կ՚ելլէր գէպի նորոգ իր նուաճումները, մահուան կայաններուն թմբիրը նետելով անակնկալ արթնամաութեամբ ու փարելով ամրարաղուկ այն ազդակներուն, որոնք արդի մշակոյթը կը բարացուցեն, — լեզու, արուեստ, դրականութիւն, տնտեսական դիմագիծ: Պոլիսն ու Թիֆլիսը չեն չինուած պատահական նպաստներով (այս քաղաքներուն cosmopolite նկարագրէն կ՚առնեմ մեղայաաուկը միայն), այլ այն աուրքերով, որոնք ամէն դարու չորս–հինգ անդամ ճակատագրին յոմովը հիմնայատակ հերկուած մեր երկրին վրայ անպակաս ըրին մեր քաղաքա-

կրեմ մեկնել։ Անկասկած է, սակայն ասողներ գտնվեցան, սակայն մեջ մասամբ հանգամանքներ կան որ նրանց ապացուցանեն։ Ի 1850ի թվին մարդ, մանավանդ հայոց աշխարհի գաղութներ են, հասուն, իրավուն, սեփական։ Ամենուն, ինչպես նախնիք, կամքով ամուսնանալու, ինչպես խանիկի սեռը խանիկի սեռի հետ, ինչպես ամենայն ազգեր, ամուսնանալու իրենց ազատ կամքն կար։ Ի Հանկարծակի ոչ մի գեղեցիկ բարք չատանեցնեն։ Վերջապես գիտեն մեր Հանրապետությունը ոչ գրագիտներուն, որոնք ապրեցան մեր կրակով, ոչ ալ ուսումնականներ։ Ամենքն ալ գիտեն, ոչ ոք կասկածանք ունի։ Ամենքն ալ գիտեն, ոչ ոք կասկածանք ունի։ Ամենքն ալ գիտեն, ոչ ոք կասկածանք ունի։

Իսկ ինչպես կարելի է բանական մարդ ասել մարդ մարդոյ հետ ամուսնանալ, ոչ ոք գիտնալ, ոչ ոք գիտնալ, ոչ ոք գիտն

ըսուելու չափ զժուար դառնալէն ետքն ալ։ Անխուսափելի լուծո՛ւմը, սարրանչասումը մեր հոգիին, առնելու համար կաղապարը նոր սա օսարութեան, աւելի ահաւոր, սպաննիչ՝ քան սասը եւ աւելի դարերը մեր գերութեան, որ անզօր էր մնացեր մեր հոգեկան կառոյցին պարզուկ, բայց կարծր դրահանքին դիմաց — մեր լեզուին, հոգին, երկինքին ձեւերով մեր վերայ, մէջը, շուրջը հովանաւոր։

Բայց նոյն սաեն չեմ ալ կրնար վրդովումը չարձանագրել սա ընդառաջող, հեռուէն աղէաբ հրաւիրող հոգերանութեան համար, որ խարդախ ծպաումին ամօթը ծածկելու ճիգին մէջ, կրոնակ կը դարձնէ մեր անցեալին, այժմէականը, հեսաքրքրականը, լրագրականը, բնթացիկը, կամ ապառնին, գալիք ոսկեդարը իբր մեծ տախտակներ մատուցանելով ցեղային մտահոգութեանց։

Այն աշտարակային անհասկացողութիւնը, որ մեր միտքին բարոյական մթնոլորտը չինելէ ետքը, այսօր մեր ատելութիւնները արծարծող իմաստութիւն է դարձեր մեր գլխուն. այն զիրար ուրանալու ուժգնութիւնը, որուն առջեւ ափիբերան կը մընայ ամէն մտածող, երբ յոգնած մեր գոյութեան յաւիտենական թշնամիէն զիրար կը հալածենք, թուրքին գէմ իսկ ցոյց չարուած անգթութեամբ մը. մա՛նաւանդ իմացական այն խաժամուժը — բառը գործածելով իբր վիճակ — որ մեր մամուլին հազարաւոր սիւնակներէն պարսատիկուած պատգամներուն նուէրն է մեր գժբախտ գլուխներուն, որպէսզի զիրար աւելի սպաննենք, — այս ամէնը կ՝անցնին մեզմէ գրեթէ աննշմար. աւելի ճիշդ՝ այս ամէնուն վերջալուսային իմաստը կը վրիպի մեզմէ։ Մեր միտքը ո՛չ միայն կը հիւծի յուշաթափութենէ, այլ մա՛նաւանդ կը թունաւորուի իմացական սննդազանցութենէ — suralimentation — որ նըւէրն է գարձեալ մեր նորոգուած բարքերուն, նոր ուսումին։

Նկարագիրնե՞ը նոր ուսումին.

— Շատ են անոնք։

Բայց ատիկա վեր հանել ես կը ձգեմ իր առաքեալներուն։

Հինին մարգերը, իրե՛նց կալուածին մէջ։

⁂

Այսպէս,

Մոռցած ենք

— Հո՛ղը։

Այսինքն՝

Հաստատ ու հզօր պաշտպան այն արտաքին աշխարհը։

Նիւթեղէն ձեւերու համահանգէս մը թէեւ, բայց՝ արտի, այգիի, մրգաստանի, անտառի, լերան, գեղի, ու ծուռ ու մուռ կածաններու բիւրաղանակ պատկերներուն դարէ դար կը ծնի մեր բաղուկներէն եւ ուղեղէն։ Որ դարեր չարունակ անցամաքելի, աննահանջ, մայրադորով յատակը, աւազանը, անդաստանը մնաց մեր հոգեղէն աուրքերուն. դանոնք աւչայորդ, կենդանի, աննահանջ պահողը, ընդունելէ վերջ իր ընդերքներուն ստեղծարանին

բոլոր ստեղները մեր ապրումներուն, զոյգ աչխարհներէն, զանոնք ածեցընելով, բեղմնաւորելէ ետքը, վերաղարձնելու համար մեզի, անհամար ուրիշ կերպարանքներու ներքեւ,

— կաթողիկէ, վկայարաններ, մատուռ, որոնց ոճը, ճարտարապետումը չէ, որ նկատի ունիմ, երբ մտաբերել այդ պատկերներուն ծոցը կը սուզուի հոգիս, այլ անբաւ ա՛յն սլացքը, դէպի երկինք արձակուելու անուշիկ անդրայնականութիւնը, որով կը զատուի մեր կրօնքը մեզ շրջապատողներուն այլախարիսխ կառոյցներէն: Ո՛չ նուաճող ու ոչ արամաբանող, ինչպէս են Զըրադաչին ու Հռոմին կրօնական դրութիւնները: Ո՛չ կաստղի ու ոչ աչխարհուրաց, ինչպէս պիտի կերպաւորուի յուդայականութիւնը, երբ մտնելէ ետք իր նորոգուած ձեւին, քրիստոնէութեան մէջ՝ Մերձաւոր Արեւելքի ամրոխները պիտի հանդերձէ չափազանց մարտակեղրոն երկինքի մը նուաճումին, Սուրիա, Եգիպտոս, հանելով ոտքի հսկայ բանակները անապատականներուն: Զուր տեղը չէ, որ էջմիածնի մեր տաճարը, առաջին իսկ բիւրմին՝ քաւութեան, զոյգումի դաս մը պիտի պատմէ ու Արարատի ոտքին, դորչ տրամութիւնները պիտի ջանայ մարդկայնացնել, ներքին aisanneի, ինքնամփոփ քաղցրութեան խորանի մը վերածելով սեղմ ու մեղմ գմբէթներու տակ մեր պարսպել, անջատել ուզած սրբարանը. դի տաճարները ծնունդն են այդ աւանձնացման, սրբացման վայել խորչերու պէտքին: Զէ՞ինք կրնար Սուրբ Սոֆիա մը բխեցնել: Ու չըրինք, մտիկ ընելով հաւանարար անլսելի ձայներու.

— գիւղեր, մեղմ քաղաքներ, երբեմն չքեղ այլ ոստաններ, միշտ կնիքին տակը մեր ներքին ազնաւորութեան: Որոնցմէ ոմանց կործանումը նոյնիսկ դաս է մեր հոգիին փարթամ շնորհներուն վրայ, նոյն գիծի ինկող՝ որքան հնութեան չքեղագոյն ոստաններու աւերակները կրնան տալ այսօր, գիրենք գոյաւորող ժողովուրդներէն: Ն. Մառ միայն բանաստեղծ մը չի տեսներ մեր ժողովուրդին մէջ, այլ կառուցանող խմոր մը, յաւիտենական նիւթին աննիւթացումը հետապնդող օրէնքներու ինքնահմուտ.

— վանքեր ու լեռնասիրտ բերդեր, որոնց պարիսպները ժանեկակերպ կը սանտրեն կոհակայոյզ մեր հորիզոնները: Որոնց կաթողիկէներուն սլաքներէն երբեմն մատեր կը թռին մեծ կամարին խորհուրդին.

— ու այն փոքր երկինքները, մեր ձեռագիրներու լուսանցքներուն բանուած, միամիտ գոյներու եւ տարօրէն իմաստուն դիծերու հանդոյցի մը մէջէն կերպը գտնելով մատնոց մը յատակին վրայ մաղաղաթին, ամբողջ հայեացքը սեւեռելու մեր ժողովուրդին, որ այդ դարերուն այդ դարհուրանքին իսկ ալիքներուն վրայ տաչեղի մը պէս սուրալու ատեն, չէ վարանած նուաճել իր երազը: Մեր դրչագիրներուն այդ յաղթանակը նիւթին վրայ, անոնց գործածած գոյներուն արդիւնքը չէ միայն, այլ այդ գոյները հալեցնող ատեն արիւնին ձայնը, ա՛յն արիւնին, որուն կայլակները հողն է տուեր... .

— ու մեր չարականները, երբեմն իրր բառ, երբեմն իրր ձայն: Որոնք իրենց ընտրելագոյն մասերուն մէջ վար չեն մնար

աշխարհին անդոհը պատգամող որեւէ դրական գլուխ-գործոցէ։ Ոչ մէկ եկեղեցի դիացած է մահը այնքան մարդկային, սանելի, նոյնիսկ գեղեցիկ ու կենսագրգիռ ընծայել, որքան կ'ընեն սիկա մեր հանգստեան կարգերը, դագաղի մը շուրջը թանձրացնելով իմասար կեանքին, զայն չանարգող, բայց չգերաճող, այնքան իրա՛ւ, որքան կրնայ ըլլալ այդ հրթիռը անհուն մռայլին վրայ սիեղերքի խորհուրդին. ու մա՛նաւանդ հոգիին համար իրր ակօս գործածելով այնպիսի հանդէս մը, որով երկու աշխարհներուն միջոցը «ոսկեման» բանով մը կը զգեստաւորուի։ Հանդըսաեան շարականներու եղանակներ, այնքան մարդկային, մեր ջիղերէն փրթած, այնքան վառ ու արիւնոտ...

ՄՈՌՅՈՒԱԾ ԲԱՆԵՐ

(Դ. տարբերակ)

Մօտաւորապէս կէս դարէ ասդին մեր ժողովուրդը սորվեցաւ բաներ, որոնք այսօր կը կազմեն միաքի կեանքը անոր մէկ կարեւոր հատուածին։ Հայաստանեան իմաստութիւն սարդը մեզմէ ոմանց համար այրած սրտի մխիթարանք, մեզմէ շատերու համար սրբազան պատգամ է, զօրաւոր՝ մեզ իրարու դէմ ճակատի հանելու ատիճան։ Այս նշմարներուն մէջ, ես պիտի չմօտենամ նոր ուսումին վերլուծումին, քանի որ ատիկա կ'ընեն այնքան տիրական կերպով մեր հայրենիքին ու դաղութներուն տեսարանները։

Մեր ժողովուրդին դժրախտագոյն հատուածը, ա՛ն՝ որ ապրելէ յետոյ Աստուծոյ դժոխքներուն ամէնէն անըմբռնելին, սա երկրաւոր կեանքին մէջ, տարտղնուած է այսօր աշխարհի չորս ծագերուն, կրկնելով աւելի քան դաժան, որովհետեւ յուսակորոյս բաբելոնեան գերութիւն մը, սորվեցաւ դարձեալ ուրիշ բաներ, որոնք, սուրին ու հուրին ընդմէջէն, ինչպէս կը պատկերեն մարդիկ նման վճռական վերիվայրումներ, փորձի էին ենթարկած մեր յոգնած, հաղարամեայ աղէտներով խոցահար ցեղային խղճմտանքը, մեզի մօտիկ բախտորոշ շրջանի մը, բայց չէին կրցած խորտակել սիւնը մեր հոգիին։ Ներուած էր մեզի այսպէս զգալ ու տարազել ցեղային մեր խորհուրդը, խորքը, նոյնիսկ անցնող դարաւերջի Եղեռնէն յետոյ։

Այսո՞ր...

***

Ինչ որ ալ հասած է հիմա մեր դուռներուն — ամուր փակեցէք հոգիին դուռները, վասնզի աղդերու պատմութիւնը սխալ չէ պայմանել անոնց ամրակուղպ պահպանումէն, ինչպէս կ'ընեն

Արեւմուտքին քանի մը մեծ ազգերը — չի բաղդատուիր այն մխուաղէտներուն, որոնք հերձուածի, հաւաքական բռնապէր պատնաւոխութեանց, բռնաղաղթի, նոյնիսկ զանգուածային ոպանդի այլապէս եղերական համասպասակերները առին մեր պատմութեան, սրատուչ, զարհուրալից, ապառապուռ ուժգնութեամբ աղապաստումները մեր գարերուն, բայց որոնց թափորը, կիսկլոնը փշրուած ինկաւ մեր հիւղերուն սեմերուն: Առանց ամէնուն դէմ մեր ժողովուրդը երեւան բերաւ «իր անայց խորութիւններէն», դիմադրական իր ճիգը, երբեմն նուաղ, երբեմն հերաբձակ, բայց հանեց իր դիմադրութիւնը, ամուր փաթթուելով իր պաշտպանողական միջոցներուն, որոնք իրեն թելադրուած էին մթին իր խորհուրդներէն: Առանց տիւլիսոփայութեան, առանց թաւերական շարժումներու, միայն ու միայն քանի մը մեծ անուններու, քանի մը անփոխարինելի բառերու յուռութքին ապաւինեցաւ անիկա՝ մերժելով ուրիշ նպատաններ: Այդ յուռութքը, ասել կ'ուզեմ՝ ցեղային խորհուրդին այդ մութ յոյսը դիմակալեց դարերու դրոհին: Թող ներուի սա խոշոր բառը, քանի որ աարբեր չեն չինուած դարերը հայ ժողովուրդին:

Այսօր ցեղային այդ խորհուրդն է, որ ինկած է դաղանին ժանիքներուն:

Ու դաղանը հռետորական պատկեր մը չէ սա տողերուն վրայ, մեր պատմութեան չատ ընտանի, որով մեր ժողովուրդը զինք բզկտող ճակատագիրը կարծած է կերպադրել, դասական կառոյցովը երկրաւոր ու քիչ մըն ալ երկնաւոր վտրճանքին: Հէմա, խորքին մէջ, բաղմութիւն մրն է կերպերու, որոնք մեր ուժերը կ'ուտեն տարբերակ ախորժակներով: Օտարին աղջիկն է ան, անուշիկ հրապոյրներու ցանցի մը մէջ պարուրած դաղթահայ պատանիները, տանելով զանոնք հեռու իրենց ազգային ըմբռնումներէն ընտանեկան խորհուրդին: Երբեմն անոր արուեստն է, այլապէս փարթամ, խոր, որ կը փակէ մեր ազգ զդայարանքները հանդէպ սեփական յոյզերու, որոնք դարերով մեր հոգին հանդերձեցին անդրաւոր վայելքներու, երգի, նկարի, աղօթքի ձեւերով եւ այսօր ինկած են արհամարհանքին սակ նոր խռովքներու տարփաւոր մեր ազգ: Երբեմն մակարոյծ ձգտումներէն մէկն է մեր հոգիին, որոնք իրենց պարբերական խուժումովը մեր արդէն քիչ շաղախուած գործարանաւորութեան մէջ, խոշոր ճեղքեր կը բանային հաւաքական մեր գործունէութեան կողերուն: Մեր նախարարներու ընդերային վէճերը, դաւերը, մրցակցութիւնները ուրիշ անունով նուաղ բացատրելի կը մնան այսօր մեզի: Դեռ չորրորդ, հինգերորդ դարերուն մեր պատմիչներէն միամտաբար դիտուած ու սեւեռուած սա քանի մը գիծերը, — օտարին դիմելու, մերիններէն դանելու, զիրար հերքելու, մա՛նաւանդ սեփական հոգերուն վրայ այնքան դժուար, բայց օտարին բանակներուն մէջ, հեռու աշխարհներու նուաճումին համար մեր կատաղի պարկեշտութիւնը, եռանդը, բոլորանուէր սպասը, չեմ դիտեր ինչու կ'արթննան մտքիս, երբ նոյն երեւոյթներու այլափոխակ տողանցը կը քալէ առջեւէս:

Մեր ժողովրդին բարդաստրար նուագ ջախջախուած ու լաստոգոյն մասը, անհերքելի ուժնութեամբ պատչամաւորը կ'ընէ օտար կուսակցու, յարգանքու, մեր հայրենիքին մէջ, իր նիւթական ու ոգեկէն ամբողջ պահեստը նեռուած այդ կուսակցուն յարգանքին, մինչ մեր յաւիտենական թշնամին, մեզմէ անհանապէս գերարդանց՝ իրր ուժ, թիւ, փայլապատութիւն, գիշխանաձ ախորժակ, տարին քանի մը հեղ անտարանց կը բառնայ իր թերթերէն, մեր մէկ հիւսակը ընկերու. գրաթեան մը բարձրացնելով իր սահմաններուն երկայնքով, ու այդ խառնիքին չահը անտաւորէն մատակարարելով մատապատի ոգոց ու ոգեկան մարերով ծերերուն ալ փայլքին։ Զի տեսութիւնը, զայն սերմանել գիտնալը ո՛չ միայն քարոզչութեան պատուանիշ մըն է այսօր, այլ ան հրաժեշտութիւն մը։ Մե՞նք։

Ու գաղանին աշխատանքը՝ բզկտումն է հայ յաւագին։

Աւելի գիտական արտայայտով տարրաանջատումը (գաղիացին պիտի ըսէր dissociation) այն հմահատ բայց յամառ, քիչ բայց ապահով ուժերուն, որոնք գիմանալ գիտցեր էին գարերու մաշումին։ Մակարոյծ ձգտումներու սա տատութիւնը, այլքան վճռական բոլորներու, վատ չահագործումը կը հայթայթէ գարերով գաղրուած այդ ցանկութիւններուն։ Հիմա մեր հոգին հիւթասպառումը, գիտան մը պիտի ճչգէր՝ գառամութիւնը ապարէզը բաց է ձրգած անոնց, որպէսզի նոր սերունդներուն ամէնէն անոգքին անարդեր յառաջանան հիւսուածներն ի խոր մեր ներքին անձնատրութեան։ Ու այս աշխատանքը, գժնեմ սա տարաբերութիւնը, երկրորդէս յարատև ու կարմակերպուած, թէ՛ գաղութներուն ապրելի քաւարանին, ու թէ՛ մեզի ատանց տարբ այ մահը տան տեղ է եղած մեր գոյութեան ամէնէն վճռական հանգոյցներուն, թէ՛ մեր հայրենիքին կարմիր արքայութեան մէջ, հաւասարապէս։ Ու այս աշխատանքը, մօտիկ երանգով նոյնիսկ անանց մօտ, որոնք կը հաստատեն ծառայել ցեղային պահպանութեան տարատամ ու ուժգին տարրերին։ Խանգարում, հայրենասէր ոգեաք, նոր ուսուցիչներու. հրամայական քնարական անկեղծութեամբ մը չեն բաւականանար միայն տարբերել, այլ առաջ կ'երթան ատանները, հիններն ալ հրաւիրելու իրենց համանուագին։ Նորոգութիւն և նորոգիչներ արդեան սա կոչերուն մէջ համարումին բաժին խնդրոյ նիւթ չէ ինձի համար։ Համամարդկային գաղափարներու այդպէս այժմէական պէտքը ես չէ, որ պիտի ստիպէի գարձեալ մեծ ոգիներու ընարանի երիտասարդութեան։ Բայց փարը ոգիներու, մերինին նման հոգի կանգուն կոյսերու մօտ այդ գաղափարաբերութիւնները գրեթէ համանիշ են ինքնապահութեան։ Գարդ երկրորդական ուսում մը՝ ամերիկեան կամ անգլիական կամ գաղիական գոլէճներէն, բաւ է եղած մօտիկ անցեալին մէջ, որպէսզի այդ պատկառները գարդին իրենց ազգային խարհուրդին մաս կազմել։ Եգիպտոսի մէջ հարիւրով, չրսեր տարի համար հարարով հաչուելի են այդ երիտասարդները քանի մը լեզու իսօսդ կամ գրող, որոնք հայ թերթի մը պիտի խնայեն ի-

ընոց մեծ աչքերը։ Ու ասիկա այսպէս դաղութներուն բոլորին համար ալ։ Ե՞րբ պիտի անդրադառնանք, որ մեր կարելի փրկութիւնը պայմանաւորը է մեր դուռներուն ամրակուղպ պահպանումովը այդ նորանորոդ յղացքներուն ընդդէմ։ Պահպանողակա՞ն, յեսադիմակա՞ն։ Բառեր են ասոնք, ոչ աւելի ոչ պակաս։ Զգիտնանք աւելի, քան Արեւմուտքին մեծազօր ազդերը։

Մեծ կղեր մը ըլլալու հարկ չկայ, չափելու համար մօտիկ ապագան, ուր լուծուելու եւ անէանալու է դատապարտուած երկու հազար տարուայ հայ յղացքը։ Նոր բառով՝ խորհուրդը, զոր այսպէս կացինահար ջախջախելու լծուած են մեր առաջապահ մբասւորականները։ Իրենց իմացական փորձառութիւնները, սլացքները տարածելով անաէրունչ ղանդուածները դէպի, ու կը թուին անտեսել ազէտը, զոհել յօժարելու իսկ տասիճան՝ անզոհելին, յանուն մեծ իտէալներու։ Դարաւոր սրբագործումով մը աստուածացած բառեր, — արդարութիւն, իրաւունք, քաղաքակրթութիւն, — այսօր աւելի չեն արժեր, քան քուրջի կտորներ։ Ու իրենց կարդին, նորակերտ ուրիշներ, — աշխատանք, վայելք, մարդավարի կեանք —, զիրենք հրապարակ հանողներուն չեն բերած կուշտ, պարզ հացը։ Դաղթահայ առաջաւոր երիտասարդութիւնը չի կրնար աչքէ հեռու պահել ողբերգութիւնը, որ գինն է այս նաւաբեկումին։ Ուրի՞շ՝ բախտը դարձեալ այն ժողովուրդին, որ արմատները ամուր կը կարծէ մեր պապերուն հողերն ի վար։ Ինծի կու գայ, թէ տարբեր ճակատագիր մը չի սպասեր անոր։ Ու ասիկա՝ առանց պատմապէս աննախատեսելի, բայց անվրէպ ազդակներու — մեր դիրքը բախտորոշ է այս ախորժակներուն սրումին մէջ — միջամտումին. այլ պարզ տարբանջատումովը հայ յղացքին։ Քսան մը տարի եւս, ու Հայաստանցի դեղջուկին հոդին անգամ պարպուած պիտի ըլլայ իր պապերու իսկութենէն։ Տասնամ մը առաջ այս վախերը վախեր էին։ Այսօր աւելի են քան վախը։ Ալին ու Լենինը երդելը ծիծաղելի հռետորութիւն մըն էր մեզմէ շատերուն համար. այսօր փաստը՝ թէ մեր տղոց սրտէն անվերադարձ թռած է մեր խորհուրդը։ Ու վախը պայծառ աղէտ է բոլոր անոնց համար, որոնք տրուած են, դարձի հանուածէն անդին ալ տեսնել ու պարտքը չեն վաճառեր ներկուած փաստերուն մեծ–մեծ աղմուկին։

*
**

Միւս կողմէ, դարձեալ այդ շրջաններուն, մեր ժողովուրդը, այս անգամ հաւաքաբար, երբեմն ըռնի, երբեմն ալ ինքնամատոյց, մոռցաւ բաներ, որոնք թերի, անճիշդ կամ տարաչափ գնահատուած, կամ՝ այսօր բոլորովին ուրացուած ըլլալնուն հակառակ, մեր միշտ աղէտահար, բայց միշտ ալ անվթար ցեղային գիտակցութիւնը բերեր էին մինչեւ դուռները նոր ժամանակներու։ Գիտեմ, թէ նոր ուսումին առաքեալները ճամարտակօրէն պիտի վերլուծեն այս պրոցէսը, անոր գժնդակ, անփառունակ, ստրկական հանգամանքները հատիկ–հատիկ գնելով ու արժեւորելով։ Բայց ինծի կու գայ, թէ կանխահաս աճապարանք մը,

աւելի ճիշդ՝ աճպարարում մրն է ատիկա, քան անկեղծ ու շիտակ ճիգ մը մեր պատմութիւնը տեսնելու։ Դարձեալ աեղը չէ հոս լրիւ հաշուեկշիռը կազմել այդ տրտում ելքին։ Ինծի համար պարզ ու գեղեցիկ է գումարը։ — Ու այդ գումարը՝ իբր զանգուած, հաւաքական գործարանաւորութիւն, ՀԱՅՈՑ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆ էր անցնող դարու կէսերուն։ Այնքան սրտառուչ, դժբախտ, բայց այնքան ալ իրաւ, իմաստայեզց տարազ, երբ, դարաւոր կոչկոճանքին հետքերը տակաւին չսպիացուցած, այդ արհամարհուած, այդ սարկութեան մէջ այլասերած գաւանուող ոգին արշաւի կը հանդերձուէր դէպի նորոգ իր նուաճումները, ատենը գտնելով մահուան կայաններէն իր վրայ դիզուած թմբիրը նետելու մէկդի, անակնկալ, յուզիչ արթնամտութեամբ ու փարելով ամրաբազուկ այն նորոգ ազդակներուն, որոնք յատկանիշները կը նկատուին արդիական մշակոյթին, — լեզու, արուեստ, գրականութիւն, տնտեսական չեշտ դիմագիծ, բայց պահելով հոդեյատակը անվրթար ու հարազատ, իր անցեալին։ Պոլիսն ու Թիֆլիսը (այս քաղաքներուն մէջ մեր իմացական գործունէութիւնը միայն նկատի ունիմ) չինուած չեն ափափոյ, անգիտակից նպաստներով, այլ չքեղ փաստեր էին այն տուրքերուն, որոնք ամէն դարու, առնուազն քանի մը անգամ ճակատագրին խոփովը հիմնայատակ հերկուած, «քար քարի վրայ չձգուած» մեր երկրին վրայ անպակաս ըրին քաղաքակրթութիւն մը, բառին տալով ընդարձակութիւն մը, շատ աւելի, քան ա՛ն՝ զոր կ՚ընդգրկէ այսօր։ Ինծի համար մեծագոյն քաղաքակրթութիւնը ապրելուն, դիմանալուն քաղաքակրթութիւնն է, երբ հոգեւոր զօրաւոր գիծեր այդ ապրումը չէնքի մը, դիմագիծի մը կը մօտեցնեն։ Ու, աւերակ մը, անոր մէջերը պտըտող տղեկ մը, վրան թեւածող երգի փչուրը բաւ են ազգ մը խորհրդանշելու, հերիք է, որ այդ ազգը մնալու հաւատքը կը կանգնի բարձր հոգիներուն խորը անոր զաւակներուն։

Ու, 1850ի կենդանի, իրական տարազը, ժողովուրդ հայոցը, Հայոց աշխարհիկը, Հայաստանը անիրաւ ռոմանթիզմով մը այսօր առնուազն ծաղրանկարի վերածուած, պատկերներ են՝ խօսուն, հզօր, հրեղինող Ալիշանի, ինչպէս Խրիմեանի, կեսարացի փարթամ սեղանաւորներուն, ինչպէս խուլթեկցի պարզուկ խոհարարներու աչքերուն առջեւ։ Ազգային անցեալը մէկուն երեւակայութեան մէջ կը հագնի նոյնքան իրական գծագրութիւն, փառք, շնորհ ու գեղեցկութիւն, որքան միւսին ջիղերուն վրայ անոր ներկան կը յօրինէ կսկիծի, յամառ հաւատքի, ապրումի համախառնուրդ իրականութիւնը տառապող Խայաստանին։ Ու ազգային երգերուն, հանդէսներուն, ճառերուն իմաստը նոյնն է մեծատունին ու իր սպասաւորին հասկացողութեանը մէջ։ Վերլուծումը գժուար պիտի հասնէր արտաբերել հոծութիւնը այն զգացումներուն, որոնք գրաբար շողշողուն դարդերու խղդող բ՛ոին հակառակ, կամ՝ յօրինուածքի այլապէս մեղաւոր տափակութեանց ընդմէջէն, ճամբայ գտան աղբերանալու, երբեմն ա-

նարուեսա, ճչան, ուռուցիկ, երբեմն պարզ, լաւ ու անվոխարինելի կերպով հարազատ, իբր արտայայտութիւնը դարերուն պատգամին։ Ա՛ն՝ որ այդ օրերուն ով գիտէ ի՞նչ յիմար ճառախօսի մը չրթունքին դամուած բազմութեան մը գլխուն կախեց անտես, բայց այնքան իրաւ, արնաշաղախ կաւը ողբին, որ կը սկսի՝

«Իմ սիրելի զաւակունիս կը թափառին օտար աշխարհի»...

այսօր ժժգոյն, մոխիր, բայց այդ պահուն համակ արիւն ու կրակ բառերով. ապահովաբար իբր հոգեւոր միութիւն, վաստակաւելի կ՝արժէ, քան մեր օրերու թերեւս համալսարանական գրողը, խմբագիրը, որոնք դովքը կը փառերգեն... ռատիոկայանները, Սլիին ու Վելիին։ Զայնե՞ր, որոնց ականջ տուին այլապէս հզօր մարդեր, — բեռնակիր, արհեստաւոր, մշակ, տանուտէր, սեղանաւոր, վարժապետ, տէրտէր, վարդապետ, բայց բոլորն ալ յուռութքին վսահ պաշտպանութեամբը՝ աւելի բարեբաստ։ Զայնե՞ր, որոնք լոած են ալ, իրենց նահանջին մէջը չիջելափառ ու յանկուցիչ։ Ո՞րն է երգը, որ լացընէր մեզ այսօր։ Մի յոխորտաք, թէ լացին պէտք չունիք։ Թէ՝ ազատութեան, յաղթանակի, տիեզերական գրոհի պիտի բանաք ձեր հագագին դուռները։ Պտըտեցէք, այդպէս մեծամտելէ առաջ, մթին կայանները ձեր եւլաբրցը հոգիներուն ու յետոյ պոռացէք։ Ո՞րն է երգը, որ մեզ յուզէր այսօր, դաղութներու բարիաներս, մենք հիմնովին պարպուած մեր ընդունակութիւններէն, մեր ներկան հալածելու անողոք հարկովը դատապարտուած, մեր անցեալին դառնալու մեղքը իսկ անկարող ճակատաբաց կրելու։ Հարցուցէք, բայց զգուշացէք պատասխանին հաւատք ունենալէ։

Ու սա նշմարները արտում, յուսակտուր, անաւարա՝ որովհետեւ ուրացուած, կը ներկայացնեն ճիգը՝ պատմելու համար սուգը մոռցուած բաներուն։ Կը հաւատամ, թէ գոնէ մէկ մասը ասոնց զանգուածին համար ալ ի սպառ սառած, մեզմէ ոմանց մօտ չեն կորսնցուցած իրենց սրտառուչ, վաղընջաւոր չնորհը։ Ու, մեզմէ ոմանց ուսերուն նաւիրադրուած սա պարտքը, այդ բաներէն խօսելու ուծացած, հեռացած, թշնամացած մեր եղբայրներուն, մեզ ընէ նեղ, գուցէ անարդար — աղքատութիւնը սիրտերը դառնացնող, ժանգահարող ժխտական ախտ մըն է, մա՛նաւանդ հոգեւոր իր երեսով —, եւ կամ՝ անհասկնալի, նոր ուսումին ու ախտակներուն բոլորանուէր սերունդին մօտ, անգէտ՝ որքան չկամ, պապուկ, բայց քիթին չդնող, ինչպէս տրուած է մեզ հաստատել ատիկա իրենց խօսուածքին ու կեցուածքին մէջ; երբ ամէն ալեղրոնացման, եղբայրական շաղապատումի փորձ կը կործանէն էլեկտրական տուեալներու ճազպանտ մը աղմըկելով մեր կարօտին ու հայրենավառ բաղձանքներուն վրայ։ Ի՞նչ մշակոյթ է ատիկա, որ իր եղբօրը ատելութիւնը ներշնչարան է դարձուցած իր արժէքներու կերտումին։ Ո՞ւր է իմաստը այն անոպայ ուրացումին, որով կը շարաւին անխուսափելի ստարացումի, անէացումէ հարիւր հազարներով հաշուրուած բերաններ, նոյն լեզուն խօսող ու նոյն արմատներէն մեկնող։

Թերեւս աւելորդ չըլլայ յայտարարել, թէ ես չեմ, որ պիղատոսեան միամտութեամբ մը, պարզապաշտութեամբ մը սա կեցուածքը դատել կամ դատապարտել պիտի ներէի ինծի, առանց բաժինը ճշդելու օտար մշակոյթներու այլապէս անժուժելի ճնշումին, որով պայմանաւոր է ո՛չ միայն հացը, զոր կ՝ուտենք այլեւ հոգեւոր, իմացական մեր սնունդը։ Գաղութները քրտինքէն աւելի բան մը կը հանեն իրենց ուղեղէն, բան մը, որ հարբտութիւնն էր իրենց պապերուն ու ատիկա մանրելով է, որ տակաւին մինչեւ ատեն մը շարունակեն պիտի քարշ տալ իրենց վերջալուսային աղօտացումը, անէացումը հակակշռող բնազդով մը։ Անշուշտ դեռ կանգուն են մեր ժամերը, ուր ճերմակ մազերու սրտառուչ տիրապետութիւնը իմաստալից է բաւական։ Ու կը խօսուի մեր բարբառը զառամ բերաններէ։ Ու կը գրուի մեր գիրով։ Բայց նոյնիսկ ամէնէն բարեբաստ պարագային անգամ, անդունդ է փորուած այժմէական, նորափետուր ու տաղանդաւոր մեր մէկ գրողին, որ Փարիզի կամ Պոսթրնի գրգիռներուն ընդմէջէն — արուեստի գործը կարծուածէն շատ աւելի պարտական է այդ գրգիռներուն — իր զգայնութիւնը կը հանէ ոճի, բիւրեղացման, գտնելով այլապէս խռովիչ, շլացուցիչ անդրադարձ մը իրմէ դուրս։ ու այն միւսին միջեւ, որ կէս գար Պոլսոյ խաներուն ու սրճարաններուն քրտնածոր, հեղձամղձուկ երազներով ու լացով յագեցուն մթնոլորտէն կրցեր էր հանել այլապէս սրտաճրմլիկ, բայց հարազատ պատկերներ, առանց փարիզեան շպարին։ Ու այդ անդունդը աշխարհ է մանաւանդ հոգիին համար այն արդեկին, որ թակը ուսին գեղին գպրոցը կ՝երթար տարի մը ամբողջ մեր գիրերը սորվելու, ուրիշ տարի մը՝ զանոնք հեգելու եւ երրորդ մըն ալ՝ զանոնք սահուն կարդալու համար, քառորդ դար առաջ, ու այն միւս նոյնատի տղեկին, որ ժպտուն, կոկիկ կը վազէ գեղանի ծաղկաստանները, մամզէլներու մատուռներէն շարթբեան մը մէջ կ՝աւարտէ օտար աթուրթային ուսումը ու կը զարգանայ հսկայաքայլ··· դէպի օտարութիւն։ Այս զուգակշիռը չի սպառեր։ Ու մտքիս մէջ հակադրութիւններ, հանգիստութիւններ չեն թելադրիչները սա տողերուն։ Հոն կը տիրէ համապարփակ ցաւը ամբողջովին մոռցուած հոգեբանութեան մը, ընկլուզուած աշխարհի մը, որոնք մերն էին, եղեր էին՝ քառորդ, կէս, տասը գար առաջ։ Որոնք ալ մերը չեն, գաղութներուն մէջ անվերադարձ, բայց նոյնիսկ կենդանի ծոցին մէջը մեր հայրենիքին։ Անխուսափելի քայքայումը՝ տարբանջատո՛ւմը մեր հոգիին՝ որ կ՝առնէ կաղապարը սա նորոգուած օտարութեան, աւելի ահաւոր ու սպաննիչ, քան տասը եւ աւելի դարերը մեր գերութեան, որ անգործող (inoperant) էր մնացեր մեր հոգեւոր կառոյցին պարզուկ բայց կարծը զրահանքին գիմաց, — մեր լեզուին, հողին, երկինքին ձեւերովը՝ մեր վրայ, մէջը, շուրջը, ներսը հովանաւոր։

Բաներ կան, որ վեր են մենէ։ Անոնցմէ է մեր պատմութիւնը։ Ուրիշներ՝ որոնք կը թուին ըլլալ ատիկա, բայց նուաճելի են խորունկ ու յարատեւ նուիրումով, զոհաբերումով։ Ատոնց-

մէ՝ մեր եկեղեցին։ Ու ուրիշները, որոնք քաւութիւնը անկարելի կ՚ընեն մեր մեղքերուն։ Ատոնցմէ, ապահովաբար, այժմեան մեր ընդառաջո՛ւմը՝ հեռուէն աղէաբ փողով, թմբուկով հրաւիրելու մեր վատ, ազգուրաց հոգեբանութիւնը։ Անկարելի է առանց դառն վրդովումի հետեւիլ սա կործանարար աճապարանքին՝ մեր անցեալը հաշուեյարգարի ենթարկելու.— անոր մէջ մեր պարաւութեանց, անկումներուն փաստերը խորանարդելով, աւելի ցայտուն ընծայելու համար կառոյցները քանի մը հիւրանոցի, կայանի, ու սանկ ու նանկի։ Թող լաւ հասկնան ղիս։ Ոչ մէկ աշխատանք կ՚արհամարհէ ան, որուն օրերը, ամիսները, տարիները չղթայակիր վաստակէ դատ ուրիշ բան չճանչցան սա կեանքէն։ Բայց, ներելի գտնելով նոյնիսկ հեգնութիւնը առակին կապիկին, ինքզինքս չեմ խաբեր տրուածը, շահուածը գիմաւորելով, ինչ կ՚ըսեմ՝ բիւրապատկելով իբր արժէք, կորսուածին։ Ինչ անուն ալ փակցնենք այժմեան վաստակին, եղածը խարդախ ծրատում մըն է գրեթէ, որով մեղքը ծածկելու մեր ճիգին մէջ կը գտնանք նենգաւոր, եթէ ոչ ապիկար ու աճապարար։ Կռնակ դարձընել մեր անցեալին, յանուն նոր կարգախօսներու, ամէնէն առաջ իմացական անպարկեշտութիւն է։ Ո՛չ ժամ, ոչ ալ գերութիւն կ՚անցնին մտքէս այդ անցեալը ոգեկոչած պահուս։ Այլ՝ այն թանկագին, անփոխարինելի գիտութիւնը, որով զինաւոր դարերը ընդունեցինք երբեմն ճակատով, երբեմն կռնակով։ Այդ գիտութիւնը այսօր ազատած է մեզմէ աւելի հալածական, մեզմէ աւելի հայրենազուրկ ուրիշ ժողովուրդ մը։ Պաղեստին այցելող մը, կ՚ըսեն, թէ չի հասկնար հոն կատարուած հրաշքը։ Հոն մարդիկ կը ստեղծեն ե՛ւ հող, ե՛ւ լեզու, ե՛ւ մշակոյթ։ Կ՚ըմբռնէ՞ք, թէ որքան իսոր է ճիգը հող, լեզու ստեղծելու երկու հազար տարիներէ ի վեր ատոնցմէ օտարացած մարդոց համար։ Ուրիշներ բռնի կը հանեն այս հղօր ազդակները աղբերուն մէջէն։ Մենք կամաւ կը ձգենք զանոնք։ Այժմէականը, հետաքրքրականը, լրագրականը, ընթացիկը, կամ՝ ապառնին, ասոր ոսկեդարը, երբ իրը գերագոյն տախտակներ կը մատուցանենք մեր ցեղային մտահոգութեանց, վտանգած կ՚ըլլանք այս ցեղին հոգեյատակը...

(Անտիպ) Յ. ՕՇԱԿԱՆ

Լ. ՄԿՐՏՉԵԱՆ

ՓԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ ՄՏՔԻ ՎԻՃԱԿԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

— Գ. —

Հայաստանյան փիլիսոփայական մտքի պատմության առաջին՝ նախապատերազմյան փուլից յետոյ, երկրորդ՝ յետպատերազմյան փուլը 1944 թուականից հաշուելը թէեւ, այսպէս թէ այնպէս, պայմանական է, այնուամենայնիւ, հիմնաւորուած է իրական տուեալներով։ 1943 թուականի վերջին հիմնուած Հայաստանի Գիտութիւնների Ակադեմիայի կազմում՝ 1944թից ի վեր գոյութիւն ունէր նաեւ «Փիլիսոփայութեան սեկտոր» (հատուած)։

Արդ՝ ինքնին հասկանալի է, որ փիլիսոփայական մտքի բուն ընթացքը բաւէութեան պայմանաւորուած չէ զանազան հաստատութիւնների գոյութեամբ, քանի որ դա իրականում դուա մարդկային մտաւոր եռանդի ներքնարուխ արտայայտութիւն է։ Բայց սխալ կը լինէր կարծել, թէ հաստատութիւնները երբեւէ առհասարակ դեր չեն ունեցել կամ չունեն։ Պատմութեան վկայութիւնները պերճախօս են։ Եթէ այդպէս է ընդհանրապէս, նոյնիսկ լաւագոյն պայմաններում, ապա առաւել եւս խորհրդային պայմաններում անկարելի է որեւէ գործ նախաձեռնել ու հասարակայնօրէն արտայայտել, առանց այս կամ այն հաստատութեան չրջանակին կառչելու։ Ուրեմն, հաստատութիւնները եւս իրականում անչրջանցելի են։ Մնում է միայն տարբերել նրանց բնոյթն ու տոհմաբանքները։

Հայաստանի Գիտութիւնների Ակադեմիայի ստեղծումով կազմակերպական նոր հունի մէջ մտաւ գիտա-հետազօտական աշխատանքների ընթացքը։ Դա վերաբերում է գիտական գործունէութեան բոլոր բնագաւառներին, ընդամին նաեւ փիլիսոփայութեանը։ Փիլիսոփայութեան թէկուզ առնչամասող սեկտորն այն հաստատութիւնն էր, որի չուրջ ատոհանարար համախմբուեցին փիլիսոփայական հարցում ունեցող մասնագէտները։

Հետագայում՝ 1959 թուին, սեկտորը բովանդակութեամբ դարձաւ երկճիւղ՝ կոչուելով «Փիլիսոփայութեան եւ իրաւունքի սեկտոր», քանի որ աւելացուեց «Իրաւագիտութեան բաժինը»։ Իսկ աւելի ուշ՝ 1969 թ. Յուլիսին, այդ հիմքի վրայ ձեւաւորուեց «Փիլիսոփայութեան եւ իրաւունքի ինստիտուտը» (հաստատութիւնը)։ Ըստ վերջին տարիների տուեալների, Ինստիտուտի աշխատակիցների թիւը 60ից անցնում է։

Այստեղ թերեւս հարկ լինէր խօսելու եւ հաստատութեան ներքին կառուցուածքի, բաժինների, թուի եւ առաջադրանքների մասին, բայց այդ կէտը գիտակցաբար մի կողմ եմ դնում, որովհետեւ միշտ էլ մեծ կամ փոքր փոփոխութիւններ են լինում, եւ արդէն էականը տուեալ դէպքում հաստատութեան կառուցուածքը չէ, այլ գործն ու վաստակը։

Ի հարկէ, Ակադեմիայից բացի նա-

եւ ուրիշ հաստատութիւններ կան (Համալսարան, Մատենադարան, զանազան բարձրագոյն ուսումնական հաստատութիւններ), որոնց շրջանակում գործում են փիլիսոփայութեամբ ու նրա պատմութեամբ զբաղուողները։ Բայց բոլոր դէպքերում կենտրոնական ու առաջատաք հաստատութիւնը ըստ երեւոյթին Ակադեմիայի համապատասխան բաժանմունքն է 1944 թուականից ի վեր, որտեղ կամ որի ջանքերով, իբրեւ կանոն, համակարգւում են դրեթէ բոլոր հետազօտական ու հրատարակչական աշխատանքները։

Յետպատերազմեան ժամանակաշրջանի ամէնից ուշադրաւ գործունէութիւնը ծաւալուել է հայ փիլիսոփայութեան պատմութեան ուսումնասիրութեան ասպարէզում։ Աւելի առաջ, հայ երբեմնի փիլսոփայութեան ու փիլիսոփաների գոյութիւնն իսկ փաստօրէն անյայտ էր հայ հասարակայնութեան միջակ մակարդակ ունեցող խաւերին, չխօսելով արդէն աւելի լայն զանգուածների մասին։ Դրան տեղեակ լինելը սակաւաթիւ մասնագէտների ակամայ «մենաշնորհն» էր՝ փակ շրջանակում։ Եւ այնպէս էր թւում, թէ փիլիսոփայական մտածողութիւնը առհասարակ միշտ էլ խորթ է եղել հայութեանը ու ոչ մի վաստակաւոր դէմք չկայ այդ բնագաւառում։ Յետպատերազմեան աշխուժութեան պայմաններում այլեւս անկարելի էր բոլորովին անտեղեակ մնալը, քանի որ զանազան ճանապարհներով ուսումնասիրուեց ու ժողովրդայնացուեց հայ փիլիսոփայութեան պաամութիւնը՝ իբրեւ այդպիսին։

Անշուշտ, այդ կապակցութեամբ եւս ուժի մէջ են մնում սկզբունքային վերապահութիւնները։ Որովհետեւ, որքան էլ շատ ուսումնասիրուի հայ փիլիսոփայութեան պաամութիւնը եւ որքան էլ շատ հետազօտութիւններ հրատարակուեն այդ ուղղութեամբ, դարձեալ չի կարող ապահովուել ուսումնասիրութիւնների կատարեալ վաւերականութիւնը։ «Մարքս-լենինեան մեթոդաբանութիւնը» եւ պետական քաղաքականութեան ընթացիկ ելեւէջները իրենց դերն են խաղում եւ խափանում անաչառ ու որակեալ ուսումնասիրութիւնների ընթացքը։ Ամենաորակեալ արտադրանքն անգամ, իբրեւ կանոն, չի կարող զերծ մնալ խոցելի կողմերից։ Դեռ այստեղ «ամենաորակեալը» յիշւում է սոսկ իբրեւ երազ, բաղձալի մակարդակ։ Իրականում լաւագոյնը սովորական միջակութիւններն են, որոնք, դրանով հանդերձ, ուրախացընում են, քանի որ չեղածի համեմատ նուաճում են հանդիսանում, հետագայ նոր նուաճումների նախադրեալ ու երաշխիք։ Քանի որ քիչը կամ կիսովին որակեալը, այսպէս թէ այնպէս, միշտ էլ նախընտրելի է ոչնչից ու ամայութիւնից։ Աւելորդ է չեշտել, որ այս երերուն կացութեան ամբողջ կամ դէթ գլխաւոր պատասխանատուութիւնը ընկնում է գոյութիւն ունեցող հասարակական պայմանների, այլ ոչ թէ, ասենք, անհատ փիլիսոփաների վրայ, ինչպիսիք էլ լինեն վերջիններս՝ բարեխիղճ կամ անբարեխիղճ։

Հայ փիլիսոփայութեան պատմութեան ուսումնասիրութիւնը ունի իր առանձնայատկութիւնները, որոնք թելադրում են թերութիւնները եղածից փոքր, իսկ նուաճումները եղածից մեծ տեսնել։ Բանն այն է, որ, ի տարբերութիւն մշակութային այլ բնագաւառների, հայ փիլիսոփայութեան պատմութիւնը փաստօրէն բոլորովին լքուած վիճակում էր դտնւում մինչեւ վերջին տասնամեակները, — նախախորհրդային ժամանակաշրջանը չհաշուած։ Տուեալ դէպքում՝ պատճառները կարեւոր չեն։ Իրականութիւնը մնում է իրականութիւն։ Ուստի՝ յետպատերազմեան հետազօտական աշխուժութիւնը ուղղակի վերածնութեան իմաստ ունի՝ թէ՛ ինքնին վերցրած եւ թէ հասարակութեան կեանքի արմատական շահերի հաշուառման տեսակէտից։

Ուսումնասիրել հայ փիլիսոփայութեան պաամութիւնը՝ նշանակում է նախ դրանցել, կարդի բերել ու հաշուառման ենթարկել փիլիսոփայական դրաւոր ժա-

ռանցութիւնը, պարերով կուտակուած հարստութիւնը։ Իսկ դա էլ իր հերթին նշանակում է հնարաւորական ու բանասիրական հսկայական աշխատանք, ինչ որ անկարելի է առանց համապատասխան որակեալ դիտնականների, որոնք մէկ օրում չեն ստեղծւում, այլ վարժւում ու կոփւում են ժամանակի ու անմիջական աշխատանքի ընթացքում։ Հայ փիլիսոփայութեան կապակցութեամբ որակեալ դիտնական դառնալու համար հարկաւոր է միաժամանակ լինել հմուտ դրաբարագէտ, լայն հայեացքի տէր պատմաբան ու նաեւ փիլիսոփայ։ Այլապէս՝ դործը չի անցնի տնայնադործական մակարդակից։ Ահա թէ ինչու հայ փիլիսոփայութեան պատմութեան ուսումնասիրութիւնը համեմատաբար ուշ սկսուեց, թէեւ միակ պատճառը դա չէր, եւ համեմատաբար դանդաղ քայլերով է առաջ ընթանում՝ դիտութեան միւս ճիւղերի համեմատութեամբ։

Ակնյայտ է, որ հայ փիլիսոփայութեան պատմութիւնն ուսումնասիրելուց առաջ հարկաւոր է նախ ճշդրտել առկայ փիլիսոփայական երկերի բնագրերը, հրատարակել ու տարածել դրանք։ Այդ հրամայական դործով էլ դրաղւում են հայաստանեան համապատասխան հաստատութիւնները վերջին տասնամեակների ընթացքում, ընդսմին ո՛չ միայն վերականդնելով ըստ հնարաւորին անխաթար բնագրերը, այլեւ դրանք թարդմանելով ռուսերէնի՝ այդպիսով իսկ մատչելի դարձնելով հետաքրքրուողների աւելի լայն շրջանների համար։ Այդ դործը առաջնահերթ է, առանց որի՝ չարունակութիւնը անիմաստ է։ Եւ տնկաթ հասարակական բոլոր պայմաններից՝ բնագրերի ճշդումն ու հրատարակումը մնայուն եւ ծանրակշիռ վաստակ է՝ թէ՛ մեր օրերի եւ թէ, մա՛նաւանդ՝ դալիք բոլոր ժամանակների համար։ Այնպէս որ՝ այդ աշխատատար բնագաւառում իւրաքանչիւր յաջող քայլ անխառն շահ պէտք է համարել, առանց այլեւայլութեան։

Միաժամանակ արժէ արձանագրել, որ հայ փիլիսոփայութեան պատմութեան ուսումնասիրութեան դործը հիմնուած է երկու դուդահեռ դրդմունքների վրայ՝ հրատարակչական եւ հետազօտական։ Այսինքն՝ մէկ կողմից յաջորդաբար հրատարակւում են բուն փիլիսոփայական սկզբնաղբիւրները, իսկ միւս կողմից էլ հետազօտւում ու դնահատւում է փիլիսոփայական ժառանգութիւնն ինքը՝ իբրեւ ամբողջութիւն, դրուագ առ դրուագ կամ համապատկերային կարդով։ Այսպիսով, առանց սպասելու բոլոր սկզբնաղբիւրների լոյս ընծայման, սկզբից ի վեր եւ այժմ իսկ համաքայլ է ընթանում բուն ուսումնասիրութիւնը՝ առաւել կամ պակաս յաջողութիւններով։

Հայ փիլիսոփայութեան պատմութեան ուսումնասիրութիւնը մի շարք իւրայատուկ առաւելութիւններ ունի։ Դա ինքնին կարեւոր է իբրեւ մտաւոր դրաղմունք, արդիւնաւէտ աշխատանք, հանրային վաստակ, հայոց պատմութիւնը վերախմբագրելու եւ ճանաչելու յաւելեալ պատեհութիւն։ Բայց անփոխարինելի հնարաւորութիւններ է ընձեռնում նաեւ հենց դիտնականներին անձամբ, որպէսզի նրանք մաքուր օդ շնչեն հարազատ միջավայրում, կարողանան սիրով ու նուիրումով դործադրել իրենց մտաւոր եռանդը։ Փիլիսոփայութեան հետ կապուած միւս բնագաւառներում դա, իբրեւ կանոն, անկարելի է, քանզի այնտեղ ո՛չ միայն «մեթոդն» է ճնշում, այլեւ հենց նիւթը, խօսքի ելակէտն ու վերջակէտը, պարտադրուող դրայթների կաղապարներն ու միջուկը։

Հայ փիլիսոփայութեան պատմութիւնը վկայող հնագոյն ու միջնադարեան դրական յուշարձանները, ինչպէս յայտնի է, դտնւում են Երեւանի Մաշտոցեան Մատենադարանում։ Մատենադարանն է բոլոր ուսումնասիրութիւնների դլխաւոր ոստոստ աթոռը։ Այնտեղ կարելի է դտնել թէ՛ հայ փիլիսոփաների ինքնուրոյն ու մեկնարանական երկերը եւ թէ օտարազգի փիլիսոփաների դանազան երկերի դրաբարեան թարդմանութիւնները։

Ըստ հայաստանեան հրատարակութիւններում հաղորդուած տեղեկութիւնների, «Մատենադարանի ձեռագրերը պարունակում են շուրջ 30 հայ փիլիսոփաների աշխատութիւններ» (Գ. Վ. Աբգարեան «Մատենադարան», Երեւան, 1962)։ Իսկ, դրանից բացի, 5–7րդ դարերի ընթացքում յունա-հելլէնիստական հեղինակների երկերից կատարուած թարգմանութիւնների թիւը անցնում է 60ից, չհաշուած աւելի ուշ շրջանի թարգմանութիւնները՝ յունարէնից կամ լատիներէնից (Գ. Ց. Գրիգորեան «Մատենադարանի փիլիսոփայական ձեռագրերը», — «Վոպրոսի փիլոսոֆիի», Մոսկուա, 1972 թ., № 10)։

Դատելով հրապարակուած նիւթերից, երեւում է, որ թէեւ Մատենադարանի փիլիսոփայական ձեռագրերը մեծ նշանակութիւն ունեն ո՛չ միայն հայոց պատմութիւնն ու հայ մշակոյթի պատմութիւնը լուսաբանելու, այլեւ մշակութային այլ ոլորտներ ու այլ ժողովուրդների պատմութիւնը հետազօտելու համար, — ուսումնասիրութեան նիւթ չեն դառնում օտար գիտական կենտրոններում։ Հայաստանցի չորս հեղինակներ՝ իրենց մի մասին գրած եւ մոսկովեան «Վոպրոսի փիլոսոֆիի» ամսագրում տպուած յօդուածում տարիներ առաջ (1967 թ. № 12) այսպէս էին դանդատւում. «Մենք չենք կարող չնշել, որ Մոսկուայի, Լենինգրադի եւ մի քանի այլ խոշոր գիտական կենտրոնների փիլիսոփայութեան պատմաբանները քիչ հետաքրքրութիւն են ցուցաբերում Մատենադարանի եզակի փիլիսոփայական ձեռագրերի նկատմամբ» («Փիլիսոփայական մտքի զարգացումը Խորհրդային Հայաստանում»)։ Այդ անուշադրութիւնը հայերին ձեռնտու չէ ո՛չ միայն գիտական ու բարոյական, այլեւ այն իմաստով, որ ինքնաբերաբար զլացում են նիւթական միջոցները՝ աւելի կամ պակաս բուռմածախս թարգմանական հրատարակութիւններ իրագործելու ճանապարհին։ Կորուստը ակնյայտօրէն կրկնակի է։

Մինչեւ հիմա, տարբեր ժամանակ, արդէն հրատարակուել են հայ փիլիսոփաների որոշ երկեր (ռուսերէն կամ բնագիր-ռուսերէն զուգահեռ կարգով)։ Թիւենք հիմնականը.— Եղնիկ Կողբացի «Եղծ Աղանդոց» (1968), Վահրամ Ռաբունի «Լուծմունք Ստորոգութեանցն Արիստոտելի» (1967), Դաւիթ Անյաղթ «Մեկնութիւն ի վերլուծականն Արիստոտելի» (1967), «Սահմանք իմաստասիրութեան» (1960), Յովհաննէս Որոտնեցի «Վերլուծութիւն «Ստորոգութեանց» Արիստոտելի» (1956)։ Կասկած չկայ, որ ընդհանուր ուշադրութիւնը կարող էր աւելի խթանել հայ փիլիսոփայական յուշարձանների գիտական հրատարակութիւնը ու դրանով իսկ նպաստել բուն հետազօտական ուսումնասիրութիւններին։ Այդ հետազօտական ուսումնասիրութիւնները եղել եւ հիմա էլ կան՝ որոշակի սահմաններում։ Բայց դրանք ընթացքի մէջ են եւ անընդհատ շարունակելի։

Որպէսզի պատկերացում կազմուի այն մասին, թէ 1944 թուականից ի վեր Հայաստանում ինչ է արուել հայ փիլիսոփայութեան պատմութեան ուսումնասիրութեան բնագաւառում, նպատակայարմար է ներկայացնել այն անձանց գործունէութիւնը, ովքեր աչքի ընկնող ջաստակ ունեն այդ ուղղութեամբ։ Քանզի փիլիսոփայութիւնը իրականում փիլիսոփաներն ու փիլիսոփայութեան պատմաբաններն են։ Նրանց կատարած գործն է հիմնական վկայութիւնը։ Նրանց գործունէութեան մէջ է արտացոլւում փիլիսոփայական մտքի վիճակը։

Յիշեալ ասպարէզում, իրրեւ ռահվիրայ եւ վաստակաւոր դէմք, առաջին տեղն է բռնում, անտարակոյս, Վազգէն Զալոյեանը (ծնուած 1905 թ., այժմեան Լենինականում)։ Զալոյեանի համար բնորոշ է ոչ այնքան փիլիսոփայական խոհականութիւնը, որքան որ հայ փիլիսոփայական յուշարձանները կերտողների հանդէպ տածած ջերմ սէրը, ինչպէս եւ հրապարակախօսական աւիւնը եւ անձնադրոշմ դրոյթներ ձեւակերպելու սոյորութիւնը։ Բոլոր պարագաներում

նախ դրսեւորուում է փիլիսոփայի խառնուածքը ու ապա միայն նրա ուսումնասիրութիւնների արդիւնքը՝ իբրեւ անձի ու նիւթի փոխյարաբերութեան անսխալ վկայութիւն:

Զալոյեանը Երեւանի համալսարանն աւարտել է 1926 թուին, իսկ հետագայ կրթութիւնը ձեռք բերել Ռուսաստանում՝ աւարտելով 1935ին: Այնուհետեւ, 1938ից ի վեր, նրա գործունէութիւնը առաւելապէս կապուած է հայաստանեան Գիտութիւնների Ակադեմիայի հետ, որի թղթակից անդամ է 1965ից:

Զալոյեանի կենսագրութեան մէջ յիշատակելի է մի իրողութիւն, որը արձանագրուած է յոբելեանական յօդուածներից մէկում եւ վերաբերում է 1936–38 թուականներին: Ա.Հաւասիկ. «Զարմանալի պարադոքս: Երիտասարդ ժամանակ, երբ Զալոյեանը դեռ ասպիրանտ էր, խստօրէն տուժեց մի գրքոյկի պատճառով: Դա մի անարժէք, կեղծ գրքոյկ էր, որի մէջ խեղաթիւրւում էր Անդրկովկասի յեղափոխական շարժման պատմութիւնը: Բայց այն ժամանակ ոմանք փորձում էին դա ներկայացնել իբրեւ գրեթէ դասական երկ: Երիտասարդը, հոգու պարզամտութեամբ, ուրիշների ներկայութեամբ իր կարծիքը յայտնեց նրա մասին: Նրան ձերբակալեցին եւ նա համարեա՛ երկու տարի բանտում մնաց» («Կոմունիստ» թերթ, Երեւան, 13. 4. 1965 թ.): Թէեւ այստեղ «անարժէք, կեղծ գրքոյկի» անունը չի յիշւում, բայց ինքնին պարզ է, որ խօսքը կարող է վերաբերուել միայն տխրահռչակ Բերիայի նոյնքան տխրահռչակ շարադրանքին:

Սկզբից մինչեւ հիմա Զալոյեանի ուշադրութեան կենտրոնում հայ փիլիսոփայութեան պատմութիւնն է, պատահական ու պարադայական չեղումները չհաշուած: 1939 թուին նա փիլիսոփայական գիտութիւնների թեկնածու դարձաւ «5րդ դարի հայ փիլիսոփայ Եզնիկ Կողբացու ուսմունքի հարցի շուրջ», իսկ 1944ին էլ դոկտոր՝ «Դաւիթ Անյաղթի փիլիսոփայութիւնը» աշխատութիւնները ներկայացնելով: Նա փիլիսոփայութեան առաջին դոկտորն էր Խորհրդային Հայաստանում:

Զալոյեանի սովորական կամ բանավիճային յօդուածները աչքի ընկնող աեղ են բռնում հայաստանեան առաջին հերթին գիտական մամուլի էջերում: Նա այն սակաւաթիւների մէկն է, որոնց յօդուածները ժամանակ առ ժամանակ երեւում են մոսկովեան փիլիսոփայական հանդէսներում: Զալոյեանը սկզբից եւեթ գործուն դեր է կատարում՝ հայ փիլիսոփայութեան պատմութիւնը մոսկովեան հրատարակութիւններում (հանրագիտարաններ, ժողովածուներ, դասընթացներ) ներկայացնելու առաջարկում: Նա մասնակցում է դանազան հաւաքոյթների ու քննարկումների՝ իր տեսակէտները պարզելով: Նրա ելոյթները աչքի են ընկնում որոշակի ինքնատիպութեամբ ու համարձակութեամբ:

Այսպէս, օրինակ, 1956 թ. Մոսկվայում քննարկուեց «Ակնարկներ խՍՀՄ ժողովուրդների փիլիսոփայական եւ հասարակական–քաղաքական մտքի պատմութեան վերաբերեալ» նոր լոյս տեսած (1955 եւ 1956 թուականներին) երկհատոր աշխատութիւնը: Քննարկման կապակցութեամբ կազմուած ամփոփագրի մէջ Զալոյեանի ելոյթն այսպէս է ձեւակերպւում. «Փիլիսոփայութեան պատմութեան առարկայի սահմանումը, որից ելնում են «Ակնարկներ»ի հեղինակները (Ա. Ա. Ժդանովի ձեւակերպումը) ճիշդ չէ, քանի որ այն փիլիսոփայութեան պատմութիւնը յանգեցնում է մատերիալիզմի պատմութեան եւ, հետեւապէս, փիլիսոփայութեան պատմութիւնից դուրս է նետում իդէալիզմի ամբողջ պատմութիւնը, այն ժամանակ, երբ առանց իդէալիզմի պատմութեան իմացման չկայ փիլիսոփայութեան ամբողջական պատմութիւն, ճիշդ պատկերացում չկայ նաեւ բուն մատերիալիզմի պատմութեան մասին: Ընկ. Զալոյեանը գտնում է, թէ փիլիսոփայութեան պատմութիւնը ո՛չ միայն մատերիալիզմի եւ իդէալիզմի պայքարի պրոցես է, այլեւ մէկը միւսի

յեռանից բարձրանալու պրոցես եւ մէկ ուղղութեան հարատացում մէկ ուրիշ ուղղութեան հետ քերած արդիւնքների հարցին» («Վոպրոսի փիլոսոֆիի», Մոսկուա, 1956 թ., № 6)։ Զալոյեանը իր այդ գրքոյթը զարգացրեց յաւելեալ բացատրութիւններով։ Ու թէեւ ուրիշները «չհամաձայնուեցին այդ տեսակէտին», ակնյայտ է Զալոյեանի ինքնատիպ մօտեցումը։

Զալոյեանը իր գործունէութեան ընթացքում յատուկ ուշադրութիւն է դարձրել Հայկական Վերածնութեան հարցին։ Այդ կապակցութեամբ 50ական թուականներին՝ 1953 թուին եւ յաջորդ տարիներին Հայաստանում ծաւալուած բանավէճերի կրեթէ կենտրոնական դէմքն էր նա։ Հայկական Վերածնութիւնը քննութեան նիւթ է դարձել այսպէս ասած «Արեւելեան Վերածնութեան» գրքոյթի շրջանակում՝ «եւրոպակենտրոն» եւ «ասիակենտրոն» նշանախօսքերի բախման մթնոլորտում։ Զալոյեանը «Հայկական Վերածնութեան» գրքոյթի մեծագոյն քարոզիչն է, որի յատուկ «Հայկական ռենեսանս» աշխատութիւնը նախ տպուեց ռուսերէն, Մոսկուայում (1963 թ.), ապա հայերէն, Երեւանում (1964 թ.)։ Նոյնպէսի սկզբունքային հարցեր են արծարծւում եւ «Արեւելք–Արեւմուտք» (1968 թ.) ռուսերէն գրքում (Մոսկուա)։

Քանի որ հայկականը առընչւում է եւ «Վրացական Վերածնութեան» գրքոյթին, իսկ Զալոյեանը որոշակի վերապահութիւններով եւ, երեւի, անբաւարար հիացմունքով է արտայայտւում վերջինիս մասին, վրացի ուսադ թէ կրտսեր հեղինակները ոչ մի առիթ բաց չեն թողնում՝ Զալոյեանին խայթելու եւ նսեմացնելու համար, բաւական յատկանշական եղանակներով ու կոպիտ արտայայտութիւններով։

Զալոյեանը, իր զանազան աշխատութիւնների հիմնական գրքոյթները ամփոփելով, գրել է նաեւ «Հայ փիլիսոփայութեան պատմութիւն» (Հին եւ Միջին դարերի ժամանակաշրջան), որը Երեւանում տպուեց ռուսերէն, 1959 թուին (376 էջ)։ Պատմութիւնն ընդգրկում է մինչեւ 18րդ դարը։

Ընդհանրապէս, Զալոյեանը շատերի է քննադատել, ինքն էլ քննադատուել ոչ պակաս չափով։ Տեսական բնոյթի քննադատութիւններից բացի, նշուել է նաեւ այն պարագան, որ Զալոյեանը լաւատեղեակ չէ գրաբար լեզուին (Մանուկ Աբեղեան, եւայլն), սխալ է հասկանում բնագրերը։ Նոյնը, տարբեր առիթներով, ասուել է եւ Հենրի Գաբրիէլեանի հասցէին։ Վերջինս, զգալի ուշացումով, քանի որ աւելի վաղ դա առարկայօրէն անհնարին էր, նմանապէս կլանուեց հայ փիլիսոփայութեան պատմութեամբ եւ, ակնյայտօրէն, առիթ չէր ունեցել մասնագիտաբար խորանալու գրաբարագիտութեան մէջ։

Անհասկանալի պատճառներով, Զալոյեանը եւ Գաբրիէլեանը միշտ էլ հրապարակօրէն հակադրուել են միմեանց։ Դա ամենայն բացայայտութեամբ երեւաց մա՛նաւանդ 50ական թուականների բանավէճերի ժամանակ, երբ աւելի քան պարզ էր, որ «նրանց ջուրը մի առուով չի գնում»։ Նախօրօք յայտնի էր, որ մէկի պնդածը միւսը անպայման պիտի հերքի։ Արդեօք պատճառը միա՞յն ըմբռնողական է՝ դժուար է որոշել։ Բայց կարելի է անվերապահօրէն ասել, որ նրանց մտածողութեան ոճը տարբեր է, ինչ որ արտայայտւում է նրանց հեղինակած չարադրանքներում։

Գաբրիէլեանը հայ փիլիսոփայութեան պատմութեան ոլորտը մտաւ «Գալուստ Կոստանդեան» գրքով (1946)։ Այնուհետեւ, Լիտուայում եւ Լատուիայում ու ապա Հայաստանում տպուած ռուսերէն կամ հայերէն ընդհանուր բնոյթի երկերը չհաշուած, նրա ուսումնասիրութիւնների նիւթը հիմնականում հայկական է։ Մերձբալթեան երկրներում ապրած ժամանակ էլ պատրաստում էր «Հայ փիլիսոփայութեան մտքի պատմութիւնը», որը լոյս տեսաւ Երեւանում յաջորդական չորս հատորներով։— Առաջինը 1956 թ. (572 էջ), երկ-

րորդը՝ 1958 *թ.* (420 *էջ*), *Երրորդը՝* 1959 *թ.* (500 *էջ*) *եւ Չորրորդը՝* 1965 *թ.* (500 *էջ*)։ *Անկախ այդ հատորներում շարադրուած դրոյթների հաւասարութեան աստիճանից, դա առաջին մեծածաւալ երկն է իր ընդաւառում, իւրաքանչիւր սառցահատ, եւ, անարակոյս, հետագայում կ'օգնի ուրիշներին աւելի հեշտ ու լաւ կողմնորոշուելու համար։*

Ընդհանրապէս, «Հայ փիլիսոփայական մտքի պատմութիւնը» Գաբրիէլեանին ներկայանում է իր ամբողջութեամբ, «սկզբից մինչեւ մեր օրերը»։ Արդէն իսկ «մեր օրերով» զրաղուելը նրա համար «հին սովորութիւն է», վաղ տարիքից սկսած։ Գրել է բաւական թուով, կոմունիստական իմաստով՝ անշուշտ, քննադատական յօդուածներ ու դրքեր։ Այդ կարգի դրքերից է ո՛չ միայն «ժամանակակից ամերիկեան ռեակցիոն փիլիսոփայութիւնը» (1960), *որի վերնագիրն իսկ ցայտուն վկայութիւն է բովանդակութեան փոխարէն, այլեւ «Հայ պատմափիլիսոփայական մտքի հիմնական տեսութիւնը»* (1966)։ *Յամենայնդէպս, այդ բնագաւառը եւս մտնում է Հենրի Գաբրիէլեանի հետաքրքրութիւնների մէջ։*

Նորահաս ուժերի շարքում աչքի է ընկնում Սեն Արեւշատեանը (ծնուած 1928 *թ.*, *Երեւանում)։ Ըստ երեւոյթին, նրա զրաբարագիտութիւնն ու ռուսերէնագիտութիւնը անհամեմատ բարձր է ուրիշներից, դատելով կատարուած աշխատանքների բնոյթից։ Նրա յօդուածները ժամանակ առ ժամանակ երեւում են եւ մոսկովեան փիլիսոփայական մամուլում։ Ժամանակին զրաբարից ռուսերէն է թարգմանել «Անանուն մեկնութիւն «Ստորոգութեանցն» Արիստոտելի»* (1961) *երկը։ Նրան է պատկանում Դաւիթ Անյաղթի պահպանուած չորս երկերից երկուսի ռուսերէն հրատարակութիւնը՝ համահաւաք քննական բնագրի ւպարաստմամբ (իր թարգմանութեամբ, առաջաբանով եւ ծանօթագրութիւններով)։ Նա է հայերէնից ռուսերէնի թարգմանել Զենոնի «Բնութեան մասին» երկը։*

(Այս առթիւ մի փոքրիկ բացատրութիւն։ «Բագին»*ի անցեալ տարուայ համարներում տպուած* «Բարոյագիտական շեշտը փիլիսոփայութեան մէջ» *վերնագրով ուսումնասիրութեան 3րդ կէտում անորոշ էի թողել այդ երկի հեղինակութեան հարցը, հիմնուելով հայաստանեան ընթացիկ ու սովորական հրատարակութիւնների նոյնպէսի կիսահասկանալի անորոշութեան վրայ։*

Արդ՝ այս ուսումնասիրութիւնը պատրաստելու ընթացքում, երբ հարկ եղաւ հիմնաւոր ու հետեւողական հետազօտութիւն կատարել, առկայ նիւթերը վերադասաւորել ու նաեւ յիշողութիւնը թարմացնել, ինքնին պարզուեց, որ «Բնութեան մասին» *երկը վերադրւում է հենց ճիշդ Զենոն Ստոյիկին։ Դրա հայերէնը հրատարակել ու մեկնաբանել է Լեւոն Խաչիկեանը Մատենադարանի ժողովածուում* 1949 *թուին, իսկ ռուսերէնի է թարգմանել Սեն Արեւշատեանը* 1956 *թուին* («Բանբեր Մատենադարանի», № 3)։ *Այդ նիւթի առթիւ հանգամանալից հաղորդում է դրել Արեւշատեանն ինքը մոսկովեան* «Վոպրոսի փիլոսոֆիի» *հանդէսի* 1955 *թ.* № 1*ում։ Այսքանը յիշատակում եմ ծանօթագրութեան կարգով)։*

Բանասիրական ու թարգմանչա- հրատարակչական աշխատանքից բացի, Արեւշատեանն զբաղւում է եւ բուն հետազօտական ուսումնասիրութիւններով։ Դրա վկայութիւնն են «Գրիգոր Տաթեւացու փիլիսոփայական հայեացքները» (1957, *ռուսերէն*) *եւ* «Փիլիսոփայական գիտութեան ձեւաւորումը հին Հայաստանում 5–7րդ դարերում» (1973, *ռուսերէն*) *աշխատութիւնները։ Մ'նաւանդ վերջինը* (352 *էջ*) *հիմնաւոր ու հանգամանալից համաշրջական հետազօտութիւն է։*

Փաստօրէն հայ փիլիսոփայութեան պատմութեան մասնագէտ է եւ Գէորգ Խրլոպեանը (ծնուած 1927 *թ.*, *Հալէպում), միայն թէ՝ սակաւագիր։ Բայց*

նրա «Անանիա Շիրակացու աշխարհահայեացքը» (1964) մենագրությունը, ինչպես եւ գիտական մամուլում հրապարակուած յօդուածները վկայում են, որ Խրլոպեանը ի վիճակի է առանց ճիգի մանակիտանալու որոշակի բնաղաւառում եւ համապատասխան որակեալ երկեր հրապարակելու այնպիսի նիւթերի շուրջ, որոնցով ուրիշները մինչեւ հիմա չեն զբաղուել ու չեն էլ զբաղւում ներկայումս:

Որակեալ եւ բեղուն, դործունեայ ուժ է Գէորդ Գրիդորեանը: Իրազեկների կողմից յաճախ է շեշաւում նրա առաջնակարդ դրարարադիտութիւնը: Գրիգորեանը զբաղւում է աւելի ուշ դարերի հայ փիլիսոփայութեան ուսումնասիրութեամբ: Նրա երկերից են՝ «Յովհաննէս Երզնկացու փիլիսոփայական հայեացքները» (1962), «Վահրամ Ռաբունու փիլիսոփայութիւնը» (1969): Իսկ «Հայ առաջաւոր հասարակական-քաղաքական մտքի պատմութիւնից» երկը (1957) վերաբերւում է 18րդ դարի երկրորդ կէսին (Շահամիրեան, Բաղրամեան, Էմին): Գիտական մամուլի էջերում կարելի է կարդալ նրա ուսումնասիրութիւնները Յովհաննէս Իմաստասէրի, Ստեփանոս Լեհացու եւ այլոց մասին: Նշանակում է՝ հետաքրքրութիւնները տարածւում են որակապէս մասամբ տարբեր, բայց որոշակի ժամանակաշրջանների վրայ:

Անհամեմատ աւելի մեծ թուով հետազօտողներ զբաղւում են 19րդ դարի հայ փիլիսոփայութեամբ, այն կապելով եւրոպական փիլիսոփայութեան այլեւայլ դրսեւորումների հետ: Այդ իմաստով որոշ տեղ ունի Հրաչեայ Շաքարեանը (ծնուած 1930 թ., Արցախի Ուլուբաբ գիւղում), թէեւ ոչ այնքան շեշտուած կարդով: Իմ տրամադրութեան տակ են Էդուարդ Յարութիւնեանի «Հայ փիլիսոփայական միտքը 19րդ դարի առաջին կէսին» (1965) մենագրությունը, ինչպէս եւ «19րդ դարի հայ փիլիսոփայական մտքի պատմութիւնից» վերնագրով մենագրությունների եւ յօդուածների ժողովածուն (1969), որի մէջ ուսումնասիրութիւններ ունեն Գ. Յ. Գրիգորեանը, Ա. Մ. Թէոսեանը, Ռ. Ա. Կարապետեանը եւ Է. Գ. Ռշաունին: Այդ եւ ուրիշ հրատարակութիւններ ցոյց են տալիս, որ որոշ թուով նորահաս ուժեր մասնագիտանում են յատուկապէս 19րդ դարի հայկական փիլիսոփայական դրսեւորումների ուսումնասիրութեան մէջ, որտեղ աւելի առատ են տրամադրելի նիւթերը:

(Շար. 3)

Լ. ՄԿՐՏՉԵԱՆ

«... ԵՒ ՅԵՏՏ ԻՒՐԱՔԱՆՉԻՒՐ ՏԱՌԻՆ ՎՐԱՅ»

ԱՄԻՐԱ ՄԱՃԷՏ

Քաղաքացիական բոլոր պատերազմներուն պէս լիբանանեան կռիւները եւս խլեցին մտաւորական ու արուեստագէտ զոհեր։ Լրագրողներ, խմբագիրներ, ընկարիչներ ենթարկուեցան կորսուած կապարներու քմահաճոյքներուն։

Երկու տասնեակ հազար զոհերուն վրայ գումարուեցան մտքի, հոգիի եւ սիրոյ անդաստաններէն պոկուած նահատակներ։—

մենապարուհի մը,
գեղանկարիչ մը,
մտաւորական մը,
գեղարուեստասէր քնադատ մը

եւ դեռ՝ մէկէ աւելի համեստ ու համբաւաւոր լրագրողներ, լուսանկարիչներ եւ արուեստի նոր ծիլեր։

Առաջիններէն մէկը եղաւ Ամիրա Մաճէտ, ա՛յն պարմանուհին, որ իր մենապարերով լիբանանեան եւ արաբական փոլքլորը ներկայացուցած էր Եւրոպայի, Ճապոնի, Միացեալ Նահանգներու եւ Խորհրդային Միութեան բեմահարթակներուն վրայ։

1975ի Ապրիլին, հակառակ հեռուէն լսուող գնդակներու շաչիւններուն, Ապտըլ Հալիմ Քարամալլա եւ իր խումբի անդամները կ'որոշէին հանդիսատես հասարակութիւնը պատրանաթափ հոգիներով տուն չղրկել։

Երեկոյթին ներկայ գտնուած քննադատներու վկայութեան համաձայն՝ այդ օր, գլխաւոր մենապարուհիներէն Ամիրա Մաճէտ կը պարէր իր ամէնէն գեղեցիկ պարերէն մէկը։ Գուցէ ենթագիտակցութեան եւ հեռազգածութեան իր ալիքներէն թելադրուած՝ կու տար իր մարմնի մէն մի բջիջին կարողութիւնը եւ, տուն դարձի ճամբուն վրայ՝ կորսուած կապար մը կու գար խորտակել իր ողնայարին ամէնէն նուրբ մէկ մասնիկը։ Գործակիցներու միջեւ կատարուած հանգանակութեամբ, զինք ուղարկեցին Լոնտոն, բայց հանրածանօթ բժիշկները ոչինչ կրցան ընել եւ ան վերադարձաւ անդամալոյծ, սպասելով ժամանակի վճիռին։

Օրին, լիբանանեան մամուլի մէկէ աւելի ներկայացուցիչները անդրադարձան այս դժբախտութեան։ Իրեն հետ կատարուած զրոյցի մը էջերուն երիտա-

սարդուհին հետեւեալ բառերով կը սահմանէր իր վիշտը.

«Կ'ուզեմ ապրիլ, որովհետեւ կը սիրեմ պարը։ Պարը աղօթք է...։ Պարելէդ քանի մը ժամ եաք նոյնիսկ կը զգաս, թէ մարմինդ իւրաքանչիւր մկանը կ'ընդլայնի, կ'երկարի եւ անդորրութիւնն ու ապահովութիւնը կը թափանցէ վերածընած մորթիդ ծակտիկներէն ներս։ Կը զգաս խորունկ հանդարտութիւն մը եւ վերանորոգուող աշխուժութիւնը։ Բան մը կը սկսի ծլիլ մէջդ, անծանօթ խորհուրդ մը, ճիշդ այնպէս՝ ինչպէս արշալոյսին լուռ կերպով կը ծլին բոյսերը եւ դուն, հիացած ու ամրողջութեամբ վերացում դարձած՝ ուշադրութեամբ կը սկսիս դիտել էութեանդ մէջ ծլարձակող այդ բանը, առանց զգալու եւ հասկնալու այն այլափոխութիւնները, որոնք կը կատարուին անոր վրայ ու կը հարստացնեն քեզ»։

***

Երիտասարդ գեղանկարիչ մը՝ փուռի մը առջեւ «պոչ բռնած» շարքին մէջ, կը սպասէ իր հերթին, հանապազօրեայ իր հացի բաժինը ստանալու անհամբերութեամբ։ Քանի մը ռումբեր կ'ինյնան փուռին ու պոչ բռնած շարքին վրայ եւ սպասումով ու մտատանջութիւններով ալեկոծող քաղաքացիները կ'ելլան բզիկ-բզիկ։ Շուրջ երեսունէ աւելի նահատակներ։ Մայր։ Հայր։ Ծերունի։ Մանուկ։ Անոնց մէջ՝ նաեւ երիտասարդ գեղանկարիչը՝ Իպրահիմ Մարգուֆ։

Համեստ ընտանիքի մը յարկին ներքեւ ծնած այս երիտասարդը մնաց խոստում մը։ Երեսունը նոր բոլորած այն արուեստագէտն էր Մարգուֆ, որ իր համոզումով, թերաճ երկիրներու արուեստագէտները իրենց երկրի տագնապներուն մէջ պարտաւոր էին լուծել արուեստագէտի իրենց եսը՝ դառնալու համար համեստ խաւերուն վիշտը սփոփող սիրոյ երգիչներ։

Իպրահիմ Մարգուֆ, ազնիւ հոգի մը, որ ծանօթ էր հայ բանաստեղծութեան հարազատ ձայներուն՝ Չարենցին, Սայեաթ-Նովային, Սեւակին եւ դեռ՝ այլ արժէքներու։ Ուանոդական շրջանին, ռուսերէնով կարդացած էր բազմաթիւ էջեր հայ բանաստեղծութենէն, որ, իր կարծիքով՝ *«կը ղատորոշուէր իր աղդային նկարագրով, ինքնուրոյն բոյրով, բարութեան ջերմութեամբ եւ կեանքի պարտադրանքներուն ընդդէմ ծառացող, չպարտուող վճռակամութեամբ»։*

Իր ժողովուրդի ճակատագրին ու տագնապներուն մէջ իր եսը լուծած այս համեստ անունը ապրեցաւ մօտիկը իրեն սիրելի *տէրվիշ* խաւին, եւ բաժնեց անոնց ողբերգութիւնը՝ ընկերակցելով պատառ մը արդար հացի համար նահատակուած անմեղներու ճակատագրին։

***

Համեստներն ու տաղանդաւորները յաճախ կ'ընկերակցին իրարու։

Այդպէս եղաւ Հայր Միշէլ Ալարի պարագան։ Սէն-Ժոզէֆ համալսարանի Արեւելագիտական ամպիոնի ընդհանուր տեսուչն էր ան։ Մէկը այն անձերէն, որոնք երկնային արքայութեան գինուորագրուելով հանդերձ, կը գործեն երկրի վրայ, ուրիշները լուսաւորելու աշխատանքով գինով։

Միշէլ Ալար։ Մտաւորական մը իր աշխատասենեակին մէջ, հակառակ դուրսը պայթող դժոխային սղմուկներուն եւ ծուխերուն։ Հրթիռ մը յիմար։ Ինքն իր ուղին կորսնցուցած խոյանք մը։ Պայթում՝ գիրքերով եւ թուղթերով լեցուն աշխատասենեակի մը մէջ։ Բըզկտուած նահատակ մը։ Միշէլ Ալար ոչ եւս է։

1946ին հաստատուած էր Լիբանան եւ ինքզինք նուիրած արաբական եւ իսլամական մշակոյթը ուսուցանելու սոսաֆեութեան։ Շնորհիւ իր արդիաշունչ ուսումնասիրութիւններուն եւ վարչական կարողութեան, 1963ին նշանակուած էր Սէն Ժոզէֆ համալսարանի Արեւելագիտական ամպիոնին ընդհանուր տնօրէն,

ՀԱՅՐ ՄԻՇԵԼ ԱԼԱՐ

պաշտօն մը, զոր կը վարէր մեծ ձեռնհասութեամբ:

Դասական արեւելագիտութեան փոխարէն, յանձինս Միշէլ Ալարի ուսումնասիրութիւններուն եւ մենագրութիւններուն՝ արեւելագիտութիւնը կամ արաբագիտութիւնը կը ստանար նոր որակ: Ինք եղաւ առաջինը այն արաբագէտ եւրոպացիներէն, որ փոխանակ Արեւմուտքի լուսարձակներուն, Արեւելքի քաղաքակրթութիւնը լուսաւորող հայեացքներով մօտեցաւ իր շօշափած նիւթերուն, կարդալով այնպիսի ինքնատիպ մեկնաբանութիւններ, որոնք ակադեմական ըլլալով մէկտեղ՝ կը բխէին թեքստին ակունքներէն ու հարազատ բիւրեղացումը կը հանդիսանային արաբական եւ իսլամական փիլիսոփայութեան իւրայատուկ մթնոլորտին, մտքի թռիչքներուն ու հոգիի սուզումներուն:

***

Թալալ Բահմէ:

Երիտասարդ համալսարանական մը, որ ապրած էր 1967ի արաբեւիսրայէլեան պատերազմին յաջորդող յուսախաբութիւնը եւ լեցուած էր ինքնավստահութեամբ՝ ի տես 1973ին Իսրայէլի անպարտելիութեան առասպելը քանդող գործողութիւններուն:

Ազատագրուած էր պարտեալի հոգեվիճակէն եւ իր գրչէն արձակուող բառերը՝ իրենց հատու շեշտերով, տիրող դառն իրականութիւններուն դէմ ծառացող մարտահրաւէրներ էին յանախ:

Ծանօթ էր «*Բաղին*»ին: Կապուած էր այս ամսաթերթին, հակառակ անոր, որ ոչ մէկ բառ ստորագրեց անոր էջերուն: Պիտի ստորագրէր, բայց, Յունուարի առաջին օրերուն, երբ լրագրական իր ասպարէզին բերումով ֆրանսական ԿԱՄԱ լրագրական գործակալութեան մաս կազմող խումբ մը կ'առաջնորդէր՝ հրթիռ մը կու գար իր կուրծքին բաբախումը ընդհատելու:

«Կէտ իւրաքանչիւր տառին վրայ»...

Իր գրչէն ժայթքած արաբերէն լեզուի նոյնիսկ չկէտադրուող իւրաքանչիւր տառին վրայ կը զետեղէր իր էութենէն պոկուած կէտ մը:

Կը գրէր արաբական մշակոյթի մասին եւ կ'արձանագրէր իր խոր ընդվզումը, երբ ականատես կ'ըլլար արեւմըտեան արժէչափերով կատարուած բռնազբօսիկ վերլուծումներու եւ արժեւորումներու:

Կը հաւատար մշակոյթին ու մարդուն: Քաղաքակրթական մէկէ աւելի հարստութիւններու ժառանգորդ արեւելքցի արուեստագէտին: Այդ իսկ պատճառով՝ յանախ կ'ընդգծէր իր գրութիւններուն մէջ, թէ իւրաքանչիւր ազգի պատկանող ստեղծագործութիւն պէտք է կարդալ նախ անոր ընդմէջէն յայտնուող լուսարձակներուն, եւ երկրորդ՝ խնդրոյ առարկայ գրութեան ազգային մշակոյթին հոգեկան եւ գեղարուեստական ժառան-

զուրեան նկարագրին մասնակցութեամբ: Որովհետեւ, Արեւմուտքէն ներածուած գրական ու գեղարուեստական տեսութիւնները հշմարիտ անդրադարձներն են Արեւմուտքի ընկերային, հոգեբանական, փիլիսոփայական եւ այլ վիճակներու: Այլ խօսքով՝ կլիմայի մը, որ Արեւելքի կլիմային երկուորեակը չէ:

Արեւելքի զանազան ազգերու մշակոյթներուն նկատմամբ ունեցած իր սէրէն բաժին հանած էր նա՛եւ հայ մշակոյթին: Ծանօթ էր հայ գրականութեան, ֆրանսերէն եւ արաբերէն լեզուներով կատարուած թարգմանութիւններուն նամբով: Հայկական Եղեռնի մասին ունեցած իր ընդհանուր ծանօթութիւններուն վրայ սկսած էր գումարել նոր ու բնորոշ ծանօթութիւններ, որոնք դուրս գալով ընդհանուր ծանօթութեան նեղ սահմաններէն՝ կը ձգտէին ուսումնասիրել պատմական մանրամասնութիւններն ու մասնայատուկ կորուստները հայ ազգին, որովհետեւ կը կրկնէր յանախ, թէ հայկական ցեղասպանութիւնն ու հարցը իրենց ընդհանուր գիծերով հետագայ միւս բոլոր ցեղասպանութիւններուն, եւ ի մասնաւորի պաղեստինեան հարցին նախաբանն ու առաջին օրինակը ըլլալով հանդերձ, ունէին մարդկային տարողութեամբ ինքնայատուկ երեսներ, ինչպէս՝ արուեստագէտներու եւ մտաւորականներու նահատակութեանց պարագան, Կոմիտասի խելագարումը, եւայլն...

Կոմիտասը,

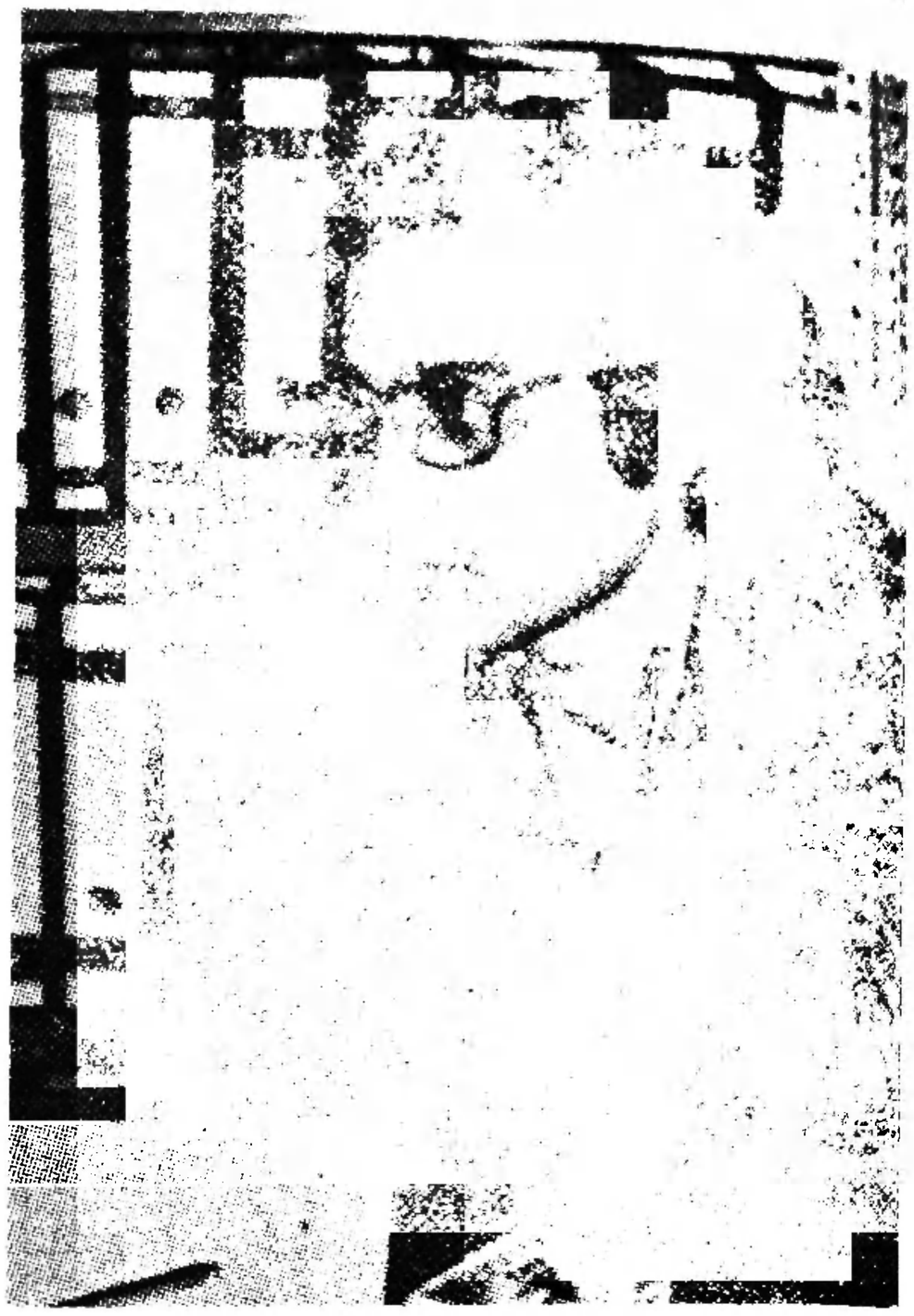

ԹԱԼԱԼ ՐԱՀՄԷ

Կոմիտասեան գրականութիւնը,

Կոմիտաս արուեստագէտին ողբերգական նակատագիրը:

Եւ դեռ՝ բազում այլ մանրամասնութիւնները գումարուելով իր էութեան մէջ՝ պիտի կազմէին *«Կոմիտաս՝ արուեսաագէտի մը կրկնակ նահատակութիւնը»* անուն թղթածրար – ուսումնասիրութիւնը, որ մնաց երազ, մահացաւ այս բարի մտաւորականին միւս բոլոր երազներուն հետ, որոնք տարտղնուեցան երազի *«կէտ»*երուն պէս:

Ափսո՛ս, մեռնող երազներուն...

Ս. Կ.

CAHIER NOIR

(Ր. ՍԷԹԵԱՆ)

Բաֆֆի Սէթեանի «Cahier noir»*ը եռալեզու քերթուածներու փոքրածաւալ հատոր մըն է, 94 էջ, լոյս տեսած 1975ին, Փասատենա։*

Ներկայ հատորով, բանաստեղծի կոչում մը իրագործելէ աւելի՝ Սէթեան կը մնայ տեսաբան մը բանաստեղծութեան։

Արդարեւ, հատորին խմբագրութիւնը առաւել ուշագրաւ է, քան որեւէ անջատ քերթուած։

Խորագիրը, «Cahier noir» (*«Սեւ տետրակ»*) *կը յուշէ սեւին եւ՛ ֆիզիքական, եւ՛ փոխաբերական իմաստը։ Սեւ արդեօ՞ք անոր համար, որ սեւերու երկրին մէջ, Ափրիկէ, ծնունդ առած են քերթուածները, թէ խորհրդանշական այն սեւը, որով պարուրուած կ՚ըլլայ բանաստեղծին աշխարհը, ու պարուրուած է յաակապէս Սէթեանի մտապատառը, երբ կ՚ըսէ.*

O how forget
When here on this continent
there are still white men taking bets
(as the Turks did sixty years ago)
On whether it is male or female
before they slit open the woman's
throbbing swallen belly

(Օ՛, ինչպէս մոռնալ,
երբ հոս այս աշխարհին վրայ
տակաւին սպիտակամորթ մարդիկ կան, որ
գրաւի կու գան,
(ինչպէս որ թուրքեր ըրած են վաթսուն տարի
առաջ)
ճշդելու, թէ արու է թէ էգ,
ճեղքելէ առաջ կնոջ
թրթռացող ուռած որովայնը...)

«Cahier noir»*ը կը պարունակէ անգլերէն, հայերէն եւ ֆրանսերէն կտորներ։ Միաժամանակ երեք տարբեր լեզուներու գործածութիւնը թեքնի՞ք մըն է արդեօք Սէթեանի համար, որ ի մտի ունի արտայայտչական նրբագոյն եղանակներէն մէկը, որ կ՚իրագործուի մէկէ աւելի լեզուներու միախառնումով, թէ՝ այստեղ յայտնուողը Սէթեան սփիւռքահայն է, որուն համար անխուսափելի է երեք եւ աւելի լեզուներով խօսելու հարկադրանքը։ Թերեւս ճիշդ այդ վարկածէն մեկնած, ան չվոթահար հարց կու տայ.*

Is there any significance to the fact that all my truly close friends are polyglot?

(«Յատկանշական ի՞նչ կայ այն իրողութեան մէջ, որ իմ բոլոր ճշմարիտ բարեկամներս բազմալեզուեան են»)։

«Cahier noir»*ի մէջ, ինքնադիր քերթուածներու թիւին կը հաւասարի մէջբերուած հատուածներու համրանքը։ Այս պարագան եւս ունի բացատրելի երկու մեկնակէտ. մէկ կողմէ մշակոյթի օգտագործում, որ գրականութիւնը հարըստացնող ու զայն պայմանաւորող նորագոյն տեսութիւններէն մէկն է, միւս կողմէ՝ բանաստեղծի յաճախանք, որմէ չի կրնար ձերբազատուիլ հայ ու համաշխարհային քաղաքացի հեղինակը։ Հատորին մէջ յատուկ էջեր տրամադրուած են «Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցւոյ ժամագիրք»էն մէջբերումներու, եւ հայ գրողներէ առնուած հատուածներուն առընթեր, օտար գրագէտներու տողեր արձանագրուած են մէջընդմէջ։ Այլապէս հետաքրքրական է այս երեւոյթը, երբ մէջբերում մը կ՚իմաստաւորուի ինքնադիր մէկ քերթուածով, ու ինքնադիր քերթուած մը յա-*

ւելեալ հիմնաւորում կը ստանայ զայն նախորդող մէջբերումով։

«Cahier noir»ի մէկ քերթուածը կը հաշուէ երկու առղ, միւսը՝ երեսուներկու։ Այս պարագան նորարարական ձեւապաշտութեան առընթեր կը մատնէ վայրկեանի տրամադրութիւն մը փոխանցելու հաճոյքը, որ բանաստեղծական կըրնայ ըլլալ յաճախ, բայց բանաստեղծութիւն է քիչ անդամ։

Օրինակ.

Անկասկած
որ հիմա
կասկած
չկայ
քանի որ
եկած
ես։

Անկասկած, որ նման տողեր կասկածելի են իբրեւ բանաստեղծութիւն։

«Cahier noir»ի մէջ մոռցուած չէ նաեւ տեղական գոյնը. խափշիկ կինը, «Beauté noir» կը ստեղծէ ափրիկեան հրաբորբ ու էրոթիք մթնոլորտ։

«Cahier noir»ի մէջ, վերոյիշեալ կէտերը անդիսակից բխումներ ըլլալէ աւելի՝ կը մատնեն տրամաբանող ուղեւորի նախապատրաստութիւններ։ Վաւերական բանաստեղծը բանականութիւնը մեկնակէտ ընդունող, միաժամանակ ինքնամոռացութեամբ ինքզինք քողարկող խառնուածքն է։ Այս հատորով՝ Ռաֆֆի Սէթեան կ'իրագործէ առաջին բաժինը։

Ք. Ճ.

ՀԱԼՉՈՂ ԱՐԾԱԹՆԵՐ

(Վ. ՀԱՃԵԱՆ)

Ուղիղ հինգ տարի առաջ Հայաստանի մէջ տպուած «Հալչող արծաթներ» բանաստեղծութիւններու հատորին վերահրատարակութիւնն է Վահրամ Հաճեանի այս գիրքը, որ լոյս տեսաւ «Սեւան» հրատարակչատունէն (1975), տառնեակ մը քերթուածներու յաւելեալ գումարով մը։

Հարիւրեօթը էջերէ բաղկացած այս գեղատիպ հատորը կը բացուի բանաստեղծ Ռաղմիկ Դաւոյեանի գրչին պատկանող յառաջաբանով մը։

Գիրքը կ'ընդգրկէ հիմնական երկու բաժիններ. «Ծաղկի ծիծաղով ու ծփանքով» եւ «Գանդուխտ ոտքեր»։ Առաջին բաժինը գրուած է Երեւան, իսկ երկրորդը՝ Հալէպ։

«Հալչող արծաթներ»ու թեման սէրն է եւ հայրենիքը, երկու բեւեռներ, որոնց միջեւ տարտամ գիտակցութեամբ մը կը բնորոշուի հեղինակին ինքնութիւնը եւ բարութեան հակամէտ անոր խառնուածքը։

Հատորին առաջին բաժինը՝ «Ծաղկի ծիծաղով ու ծփանքով», կը հաշուէ իր մէջ քառասունութ ոտանաւորներ, ուր Վահրամ Հաճեան կը տածէ սէր հանդէպ բնութեան, «անտառների կանաչ խորհրդի գաղտնի դիւթանքին», առուին ու ծաղիկին եւ ամպերէն գոյացող տեսիլքներու։ Բնութիւնը կը հանդիսանայ ատաղձը այն մթնոլորտին, ուր կը կերպարանաւորուի բանաստեղծին հոգեկան բնաշխարհը՝ սիրոյ եւ կարօտի ձղտումներով։ Բնաշխարհ մը, ուր Հաճեան կը յուզուի անվերադարձ մանկութեան հաշոյն եւ կը փորձէ զայն վերագտնել իր բալիկներուն անմեղունակ աչքերուն մէջ։ Ուր կը հիւսէ ողբ մը ի խնդիր կորուսեալ իր բախտին.

Ես ինչպիսի՜ բախտ կորցրի մի պոռթկումով
խելայեղ,
կորցրի թեւերս հզօր՝ անհունցներին ծարաւի,
Ես իմ հուրե՜րը կորցրի ու ցնորքնե՜ր շքեղ,
Ու էլ ոչի՛նչ չմնաց՝ միայն մրմունջ ու փոշի։

Հատորի համարեա՛ բոլոր էջերուն տեղ գտնող Հաճեանի ապրումները կը բացայայտուին կեանքէն քաղուած, այլ արուեստի իրականութեան քիչ հաղորդ եղանակով մը։

«Սիրոյ տասնամեակ» խորագրով բանաստեղծութեան մէջ, Հաճեան կը գրէ.

Քանի՜ հազար անգամ ես խոցուել եմ քեզմից,
Քանի՜ հազար անգամ խոցել եմ քեզ,
Քանի՜, քանի՜ անգամ մորմոքել եմ ցաւից,
Քանի՜ անգամ ցաւով շաղել եմ քեզ։

Ակամայ կը տարուինք մտածելու, թէ ո՞ւր է վերոյիշեալ տողերուն եւ հատորին այլ տողերուն մէջ շահեկան իրականութիւնը եւ Հաճեանի անձէն առաջացող նորութիւնը։ Ճիշդ է, թէ հիդինակին լեզուն վճիտ արեւելահայերէն մըն է, բայց հին՝ տուեալ պահ մը տալու գրելաձեւը, խորքի եւ ձեւի զոյգ հաւկացողութեամբ։ Կար-

ծէք Հաճեան նուազագոյն կարիքն իսկ չէ զգացած նպաստաւորուելու հայրենի հոգին վրայ ուռճացող արդի բանաստեղծութեան բարերար ազդեցութենէն։ Ոչէ ազգի նման ոչէ արուեստագէտ անպայման որ կ՝անցնի զարգացման փուլերէ եւ ինքնաճանաչման վիճակներէ։ Այրելով ու սառապելով է միայն, որ աւանդուած փորձառութեան մը վրայ կրնայ բարդել ինչ որ նոր է եւ շահեկան։ Իր էութենէն մաս մը կու տայ հինին, միախառնելով հինը նորի հետ, յար եւ նման միւռոնի կաթսային մէջ արարուող խորհուրդին։

Հաճեանի «Հալչող արծաթներ» հատորը խոսոր պաակեր մը կը պարզէ յիշեալ հաստատումին, անո՛ր համար, որ հեղինակը չէ փորձած գրական հոդեվոխութեան մը ենթարկել ինքզինք։

Այս պարագան քիչ մտահոգութիւն պիտի պատճառէր, եթէ «Հալչող արծաթներ»ը հանդիսանար երախայրիք մը միայն։ Մինչդեռ երկու տասնամեակ մը արդէն ճամբայ կտրած է Հաճեան եւ ցարդ հրատարակած՝ «Բարձունքներու կատարին» (1957), «Մեր երթը» (1959) եւ «Ալ պանդուխտ չեմ» (1960) երկերը։

Գալով հատորի երկրորդ բաժնին՝ «Պանդուխտ ոտքեր»ուն, հոս եւս հեղինակը կ՝տրծարծէ սիրոյ եւ հայրենական զգացումներ, որոնք ընդհանրապէս, նախորդ բաժնի բանաստեղծութիւններուն նման զուրկ են նոր զգայնութիւններու խառվքէն։ Հոն երգուած սէրը, կարօտն ու հիասթափութիւնը, անձնականէն մինչեւ մարդասիրական ձգտումները երբեք չեն յաջողիր բանաստեղծական հնարքի մը առթող գրաւչութեան հասնիլ։ Այս պատճառաւ ակնկալուած հաղորդականութեան հետ կը նուազի անհրաժեշտ հնարաւորութիւնը նաեւ Հաճեանի ապրումէն բխող նորութեան մեր վինտոտուքին։

«Պանդուխտ ոտքեր»ը պատանեկան պարզ ու անկեղծ թրթռացումներ են, որոնք մտորումներու ճամբով կը բացուին հեղինակին, բայց անձնադրոշմ յատկութիւններ քիչ ունին։

Այսուհանդերձ, հատորի առաջին բաժնին մէջ տեղ-տեղ կը հանդիպինք յուսադրիչ պաակերներու։ Ցիշատակելի է, օրինակ, «Ձիւնէ փոքրիկ փաթիլներ»ը.

Ձիւնէ փոքրիկ փաթիլներ, — իմ ձիւնազարդ
խնդութիւն,
Հազար խորհուրդ ու իմաստ դուք տալիս էք
իմ սրտին,
Կարծէք հոգմե՛ր եմ բռնել այս փաթիլով
սառնարիւն,
Կարծէք տիրել եմ արդէն ձմրան ահե՛ղ
տարերքին։

Իսկ այլ աեղ՝

Թող գիշերը դեռ երկարի,
Ցաւերժանայ թող այս գիշեր,
Թող ո՛չ մի աստղ էլ չմարի...
Ու մեր սիրոյ աստղերը բիւր
Թող բարձրանան երկինքն ի վեր
Ու խառնուեն գիշերային
Խորհրդաւոր առասպելին...

Այս փոքրիկ պատկերը պահ մը կ՝անձնաւորէ, խորհուրդ ունի եւ գրաւիչ է բոլոր կողմերով։ Ա՛յս է բանաստեղծութիւնը եւ դժբախտաբար Հաճեանի հատորին մէջ քիչ են նման որակ նուաճած էջերը։

Ց. Մ.

ԱՆՄԱՀՆԵՐԻ ԵՐԹԸ

(Ե. ՀԱՅՐԱՊԵՏԵԱՆ)

Երուանդ Հայրապետեանի «Անմահների երթը» անուն թատերգութիւնը դեղեցիկ զգացումներու ցուցահանդէս մըն է, իմաստասիրա-աստուածաբանական խայտաբղէտ վառաաօն մը, որուն հերոսներն են Հին Կտակարանի ու հայոց պատմութեան «անմահները»՝ — Եհովա, Սաղայէլ, Սուրբ Սահակ, Սուրբ Մեսրոպ, Մովսէս Խորենացիի քոյրը՝ Տիրուհի, Եղնիկ Կողբացիի քոյրը՝ Ռուզան, Մեծն Տիգրան, Վարդան Մամիկոնեան, Դաւիթ Բէկ, եւայլն։

Վեց արարներով երեսունութ դերասաններով եւ վաթսուն պատկերներով տանթէական ըլլալ ձգտող այս թատերգութեան պաամութիւնը կը ներկայանայ հետեւեալ ձեւով.—

Օր մը, Եհովա յանկարծ կը նշմարէ, որ իր պաւկերով ստեղծած մարդն ու աշխարհը այլասերած ու վատասերած են ու կ՝որոշէ ստեղծել նոր մարդ եւ նոր աշխարհ. Սակայն, գործի անցնելէ առաջ, չուարած՝ իր մօտ կը կանչէ Անուշ

իմաստասէրը, անկէ խելք առնելու համար եւ կաքենալ լուծելու սաեղծուած «առեղծուածը»։

Ու յանկարծ՝ «Հայոց պաշտելի աշխարհում» կը սկսի «մի արտասովոր նոր շարժում», որուն նպատակն է «ազատագրել Հայաստանն ու համայն մարդկութիւնը՝ չարէն ու եղեռնէն», հիմնելով «գիտութեան ու արուեստին, իմաստասիրութեան ու ստեղծագործութեան նուաճումներուն վրայ», եւ՝ հաստատել «նոր արդարութիւն, նոր հաւասարութիւն, նոր եղբայրութիւն»։

Հետեւաբար, Թատերգութեան բոլոր անմահները կը սկսին փոխ առ փոխ եւ անվերջանալի այցելութիւններ տալ իրտրու եւ կարգով բեմ կուգան՝ արտասանելու իմաստասիրական ու աստուածաբանական ճառեր, նիւթ ունենալով «Աստուած ու մարդ, կեանք ու մահ, երկինք ու երկիր, բարի ու չար»։

Մինչ այդ, առիթէն օգտուելով, Աթենքի համալսարանէն պսակաւոր երկու «չքնաղ պարմանուհիներ»՝ Օրիորդ Տիրուհի եւ Օրիորդ Ռուզան, «սիրոյ հոգեթով բռնկումների սրբազան կրակով» այրած՝ կը հետապնդեն իրենց «չքնաղ, պաշտելի եւ անզուգական սոնետները», առաջինը Եղնիկ Կոզբացին, երկրորդը՝ Գրիգոր Նարեկացին։ Երկար ճառերէ ետք, հարսնցուները կը համբուրեն փեսացուները եւ կը հիմնեն «հայ նոր քնարերգի սրբազան բոյնը», որպէսզի հայ աղջիկն ամբողջ ապագայ քաջ զինուորներ եւ հայ ցեղը դրաւէ։

Իրենց սիրաբանութիւնը վերջացնելէ ետեւ, նոր ամուսնացեալները, որոնք նոյն ատեն կը դիմաւորեն «նոր շարժումը», կը միանան ճառասանաններու վերոյիշեալ զօրագունդին, ու ընթերցողը կը շշմեցնեն իրենց խիստ ինքնատիպ տեսութիւններով՝ «նոր սիրոյ, նոր քնարերգի, նոր կեանքի, նոր վերելքի, նոր հայութեան, նոր մարդկութեան...» մասին։

Այս բոլորէն ետք, կը կարծենք, որ լաւ կ'ըլլար, եթէ հեղինակը ներշնչուէր քիչ մը ալ նոր Թատրոնի նուաճումներէն, ու քիչ մը աւելի խնամէր իր Թատերգութիւնը, որ 17րդ դարու կեղծ դասական Թատրոնը կը յիշեցնէ՝ իր քիչ նկարներով, վիճակներու եւ ճառերու կրկնութեամբ եւ, մա'նաւանդ՝ հոեստորութեամբը այն հերոսներուն, որոնք «Անմահների երգը» կը վերածեն ճարտասանական ու Թատերական ձախող համբորդութեան։

Վ. Ն.

ՏՈՂԵՐ՝ ՍՏԱՑՈՒԱԾ ՆԱՄԱԿՆԵՐԷ

Փետրուար 10, 1976

... Սկսած եմ աշխատիլ պատմուածքի մը վրայ՝ «*Բագին*»ի համար

ԱՐԱՄ ՀԱՅԿԱԶ

Փետրուար 22, 1976

... Փորձեցի տալ պատմութիւնը մի կեանքի, որը յաջող դէպքում կարող է արտացոլել ընդհանուրի պատկերը, այո՛, միմիայն արտացոլել··· Մի կաթիլ արցունք է, ծով տառապանքի մէջ: Այսուհանդերձ պիտի գրուէր: Շուտով կ'ուղարկեմ:

Յ· ԿԱՐԱՊԵՆՑ

ՄԷԿ ՏԱՐՈՒԱՆ «ԲԱԳԻՆ» ԿԸ ՆՈՒԻՐԵՆ

Հ· Յ· Դ· ԼԵՄի «Շաւարշ Միսաքեան» մասնանիւղը

Մայքլ Արլէն Կրտսերին (Մ· Նահանգներ)

Շ· Ազնաւուրին (Ֆրանսա)

Ռուբէն Մանուկեանին (Մ· Նահանգներ)

Հանրի Վերնէյլին (Ֆրանսա)

Ուիլեամ Սարոյեանին (Մ· Նահանգներ)

Մանիֆսին (Մ· Նահանգներ)

Վարուժան վրդ· Հերկէլեան (Այնճարէն), Կարապետ Կարապետեանին (Լիմասոլ)

Մանուէլ Ճանըզեան (Այնճարէն), Քրիստափոր Մանեանին (Աւստրալիա)

Սեդրակ Քիւսպէկեան (Այնճարէն), Աւետիս Կիրակոսեանին (Պէյրութ)

Զօհրապ Թասլաքեան (Պէյրութէն), Ժանօ Թասլաքեանին (Ֆրանսա)

Ռահել Անտոնեան (Այնճարէն), Գրիգոր Անտոնեանին (Լիպիա)

Խաչիկ Թազեան (Այնճարէն), Համազասպ Թաշճեանին (Գանատա)

Յակոբ Ի· Ստամպուլեան (Այնճարէն), Երեմ Ստամպուլեանին (Վիեննա)

Գաբրիէլ Փանոսեան (Այնճարէն), Մովսէս Փանոսեանին (Պարսկաստան)

Յակոբ Ե· Ստամպուլեան (Այնճարէն) Փանոս Գարակէօզեանին (Մ· Նահանգներ)

ՏԱՐԵԿԱՆ ԲԱԺՆԵՊԻՆ

ԼԻԲԱՆԱՆ	50 Լ. ՈՍԿԻ
ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆ	20 ՏՈԼԱՐ
ՀԱՏԱՎԱՃԱՌ	5Հ. ՈՍԿԻ

باكين

مجلة شهرية ، أدبية وفنية علمية

مدير المسؤول

السيد ارتين كارنيك قزانجيان

•

PAKINE

REVUE MENSUELLE

LITTÉRAIRE & ARTISTIQUE

Propriétaire

Dr. A. KAZANDJIAN

•

ԲԱԳԻՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

•

ԽՄԲԱԳԻՐ

Պ. ՍՆԱՊՆԱՆ

Հեռաձայն՝ 296898

Վարչութեան հասցէ

K. ARARADIAN

Rue Selim Boustani

Beyrouth -- Liban